

De halländska ljungmarkerna och deras försvinnande - en agrarhistorisk studie

Karin Joelsson

SLU, Institutionen för ekonomi
Examensarbete i agrarhistoria

Examensarbete 435
Uppsala, 2006-05-25

D-nivå, 20 poäng, 30 ECTS credits

ISSN 1401-4084
ISRN SLU-EKON-EX-435-SE

The *Calluna*-heaths in Halland and their
disappearance
- a study in agrarian history

De halländska ljunmarkerna och deras försvinnande
- en agrarhistorisk studie

Karin Joelsson

Handledare: Clas Tollin

Sammanfattning

Föreliggande uppsats syftar till att beskriva det i Halland en gång så utbredda ljunghedsbruket. Uppsatsen söker svara på hur utbredda ljunghedarna var och varför de var särskilt utbredda i Halland samt hur markanvändningen förändrades på ljunghedarna under 1800- och 1900-talet. Vidare diskuteras i uppsatsen varför en så omfattande jordbruksform som ljunghedsbruket helt övergavs inom loppet av 100 år. Genom dels litteraturstudier, dels genom studier av äldre storskaliga lantmäterikartor har följande resultat uppnåtts:

Då skogen under olika tider och av olika anledningar avverkades i Halland fick ljungheden möjlighet att etablera sig i landskapet. Då Hallands naturgeografi i flera avseenden passar ljungheden bra blev ljungheden konkurrenskraftig i landskapet. I Halland utvecklades ett ljunghedsbruk inriktat mot betesdrift. Ljunghedarna brändes med jämna mellanrum för att erbjuda djuren ett tillräckligt bete. Bränningarna och betet gjorde att träd inte fick möjlighet att etablera sig och utarmade jorden, varför ljunghedsbruket under långa tider blev den jordbruksform som erbjöds de halländska bönderna.

Ljunghedarna uppges ha upptagit en tredjedel av Hallands yta i mitten av 1800-talet men då "ljunghed" inte är ett entydigt begrepp och då ljunghedarnas historia i första hand har skrivits av ljunghedsvärdar är den siffran osäker. Det var under 1800-talet, då skogens värde ökade som en intensiv kampanj för skog och mot ljunghed inleddes. Skogen uppfattades som Hallands räddning och ljungheden som dess värsta fiende. Enligt studier av äldre storskaliga lantmäterikartor var inte ljunghederna så omfattande i Halland som jägmästare och andra skogsföreträdare ville göra gällande under 1800- och 1900-talet. Sannolikt upptog ljunghederna mellan 10 och 30 % av Hallands yta i mitten av 1800-talet.

Skogskampanjerna gav ändå resultat och många ljunghedsmarker skogsplanterades. Skogsplanteringsföretagen subventionerades av stat och hushållningssällskap, vilket även gav den mindre bemedlade bonden möjlighet att lägga om jordbruket från ett extensivt ljunghedsbruk till ett mer intensivt skogs- och åkerbruk. Jordbrukets modernisering under 1800-talet gjorde det även möjligt att odla upp forna ljunghedsmarker. De nya åkrarna odlades bland annat med havre, vilket var ekonomiskt lönsamt tack vare den omfattande havreexporten från Sverige under andra hälften av 1800-talet.

Innehållsförteckning

Förord	2
Inledning	3
Syfte och frågeställningar.....	4
Metod och material.....	4
Avgränsningar.....	5
Disposition.....	5
Del I – Ljunghedar och hedbruk	6
Ljunghed – vad är det?.....	6
Ljung, <i>Calluna vulgaris</i>	6
Olika ljunghedstyper.....	7
Ljunghedarnas utbredningsområde.....	8
Ljunghedarnas utveckling före 1800-talet.....	8
Ljunghedarnas ålder.....	8
Ljunghedarna expanderar – olika förklaringsfaktorer.....	9
Ljunghedarnas utbredning i Halland fram till 1800-talet.....	14
Ljunghedarnas utveckling under 1800-talet.....	15
Ljunghedarna försvinner – olika förklaringsfaktorer.....	15
Ljunghedarnas utbredning i Halland under 1900-talet.....	18
Ljunghedsbruket i historisk tid.....	19
Ljungbete och ljungfoder.....	20
Övrig ljunghanvändning.....	21
Ljungbränning.....	21
För- och nackdelar med ljunghedsbruket.....	22
Synen på ljunghedsbruket.....	23
Del II – Detaljstudie	25
Hishults socken.....	26
Storskifteskartan, skala 1: 4 000, 1824-27.....	27
Laga skifteskartan, skala 1: 4 000, 1853-58.....	28
Häradsekonomiska kartan, skala 1: 20 000, 1919-25.....	30
Ekonomiska kartan, skala 1: 10 000, 1949-1973.....	31
Markanvändningsförändringar i Hishults socken.....	32
Ås socken.....	33
Hallands landsbeskrivning, 1729.....	33
Storskifteskartan, skala 1: 4 000, 1809-13.....	34
Häradsekonomiska kartan, skala 1: 20 000, 1919-25.....	35
Ekonomiska kartan, skala 1: 10 000, 1965.....	37
Markanvändningsförändringar i Ås socken.....	37
Del III – Slutsatser	40
De halländska ljunghedarnas utbredning.....	40
Markanvändningsförändring på ljungmark.....	41
Slutord	45
Källförteckning	46
Kartor.....	46
Arkiv.....	46
Litteratur.....	47
Internet.....	49
Personliga kontakter.....	49
Bilaga: Kartöverlägg 1-8	50
Teckenförklaring.....	50

Förord

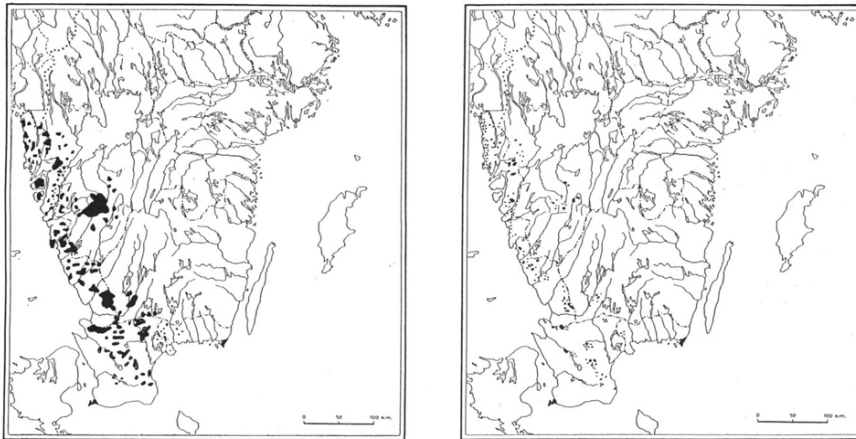
Föreliggande uppsats har arbetats fram inom ramen för det examensarbete, vilket ingår som avslutande projekt på agronomprogrammet vid Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala.

Jag vill tacka Kill Persson på Enheten för naturvård och miljöövervakning på Länsstyrelsen i Hallands län. Det var Kill som kom med idén att titta närmare på Hallands ljunghedar och jag introducerades för ett, för mig, tidigare outforskat ämnesområde. Jag vill också tacka min handledare Clas Tollin på Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för ekonomi på SLU i Uppsala. Jag vill även framföra ett tack till Pia Nilsson, doktorand på Avdelningen för agrarhistoria, som var min opponent den 11 maj 2006. Flera andra personer har varit mig mycket behjälpliga under arbetets gång, ingen nämnd, ingen glömd.

Karin Joelsson, Uppsala 2006-05-25

Inledning

För 200 år sedan såg inte det sydvästsvenska landskapet ut som det gör idag. Landskapet karaktäriserades då av trädfattiga marker eller marker helt utan träd. De kala markerna var till stora delar ljungbevuxna och tillhörde *det sydvästsvenska ljunghedsområdet*. Med människans hjälp tog de sydvästsvenska ljunghedarna plats i landskapet och med människans hjälp fick de ge vika för annan markanvändning.

Figur 1: Schematisk bild över ljunghedarnas utbredning och areal i Sverige vid början av 1900-talet (till vänster) samt omkring 1950 (till höger).¹

Även om stora delar av Sydvästverige karaktäriserades av trädlösa hedar i mitten av 1800-talet, så har de ljungbevuxna hedarna särskilt kommit att förknippas med Halland, vilket är tydligt i litteraturen där det främst är dessa som kommenteras och belyses. Möjligen beror det på att de halländska ljunghedarna var särskilt utbredda och seglivade.

Även om de halländska ljunghedarna var mycket utbredda, likaväl som det ljunghedsbruk som följde av förekomsten av ljunghedarna, så finns det fortfarande många oklarheter kring detta ämne. Den triviala frågan om hur utbredda de halländska ljunghedarna var är inte alldeles lätt att besvara, bland annat eftersom ”ljunghed” inte är ett entydigt begrepp. Ljunghedsbruket har ofta beskrivits som ett fattigmansjordbruk som utarmade naturresurserna. I vilken utsträckning detta påstående stämmer kan diskuteras. Vad som hände med ljunghedarna då jordbruket rationaliserades är inte heller en fullt utredd fråga. Många ljunghedarna skogsplanterades men inte alla. Hursomhelst är de sydvästsvenska ljunghedarna idag nästan helt borta och med dem har en bit av svensk kulturhistoria försvunnit.

¹ Malmer, N., 1968, s. 178-179.

Syfte och frågeställningar

Syftet med föreliggande uppsats är att studera förändringarna i det av människan påverkade landskapet i Halland. Hallands agrarlandskap har genomgått särskilt stora förändringar de senaste 200 åren och är ur den aspekten ett intressant studieobjekt. Under 200 år har Halland gått från att vara ett landskap förknippat öppna ljunghedsmarker till att bli ett landskap som snarast förknippas med skogs- och fullåkersbygder. Omvandlingen av jordbruket har således varit omfattande. Den här uppsatsen syftar till att ge en tydligare bild av jordbrukets utveckling från ett ljunghedsbruk och klargöra ljunghedsbrukets innebörd och förutsättningar.

Förhoppningen är att uppsatsens problemställningar skall kunna ligga till grund för vidare analys av landskapets omvandling, för såväl forskare inom till exempel agrarhistoria som för tjänstemän inom natur- och kulturmiljövårdssektorn.

Frågeställningarna för föreliggande uppsats är följande:

- (i) Hur stora arealer upptog de halländska ljunghederna då de sannolikt hade sin största utbredning?
- (ii) Hur och varför förändrades markanvändningen på ljunghederna från början av 1800-talet?

Metod och material

Genom att studera markanvändningsförändringarna på de forna utmarkerna mellan 1800-talets början och 1900-talets slut är det möjligt att följa jordbrukets utveckling från ett ljunghedsbruk till ett modernt jordbruk. För detta ändamål har jag använt mig av äldre storskaliga lantmäterikartor, vilka förvaras på Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle. För att tydliggöra markanvändningsförändringarna mellan 1800-talet och 1970-talet har jag använt mig av metoden med historiska kartöverlägg. Vad denna metod innebär beskrivs längre fram i uppsatsen, i samband med detaljstudierna i uppsatsens andra del.

För att bättre förstå ljunghedernas utveckling och ljunghedsbrukets innebörd har kartstudierna kompletterats med litteraturstudier. I källor från 1700-talet omnämns ljunghedar ibland i landshövdingeberättelser och i reseskildringar av Linnés lärjungar. Ljunghederna omnämns särskilt ofta i tidskrifter och andra handlingar för skogsbruk från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Under andra hälften av 1900-talet behandlas ljunghederna i första hand av (i) hembygdsföreningsverksamma personer samt (ii) i kortare artiklar i Sveriges natur och liknande skrifter. År 2005 behandlade Johan Barrhök de sydvästsvenska ljunghederna i sitt examensarbete *Från ett nödvändigt ont, till en naturtyp värd att bevara – en studie av ljungheden i Sandsjöbacka och Grönabur*.² Jag har även studerat frågelistsvar och fria uppteckningar från Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala (SOFI), Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) och Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL).

² Barrhök, J., 2005.

Avgränsningar

Inom Halland är det främst delar av Hishults socken samt Ås socken som har studerats närmare med avseende på markanvändningsförändringarna på utmarkerna. Då ljunghedar främst var en betesresurs på utmarkerna är det i första hand utmarksljunghedar som har studerats, även om ljunghedar ibland spred sig in på inägornas ängar.³ De empiriska studierna, för att bättre förstå utmarkernas markanvändningsförändringar, begränsas till kartstudier.

Disposition

Uppsatsen består av tre huvuddelar. Del ett är en kunskapsmanställning där i huvudsak relevant litteratur behandlas för att ge en översikt över ljunghedarnas utveckling och ljunghedsbrukets innebörd. Del två utgörs av en detaljstudie av Hishults socken och Ås socken, vilken i huvudsak bygger på kartanalyser. I del tre analyseras och diskuteras de i inledningen formulerade frågeställningarna utifrån litteratur- och detaljstudierna.

³ Se till exempel Tollin, C., 1985.

Del I – Ljunghedar och hedbruk

I denna del av uppsatsen ges en sammanfattning av ljunghedarnas och ljunghedsbrukets utveckling, vara och försvinnande. Översikten grundar sig i huvudsak på litteraturstudier.

Ljunghed – vad är det?

En definition av ”ljunghed” lyder: ”En vidsträckt öppen betesmark på historisk utmark, som bränns regelbundet så att ljung (*Calluna vulgaris*) kan förnygra sig”.⁴ Detta ger en generell beskrivning av vad som menas med ”ljunghed” i denna uppsats. Att göra en snävare avgränsning av begreppet ”ljunghed” låter sig inte göras så lätt. Ljunghedens vegetation och allmänna utseende varierade dels på grund av markslag, dels till följd av brukningssätt. ”Ljungmark” kommer i den här uppsatsen att beteckna en generellare beskrivning av en naturtyp som karaktäriseras av ljung men som inte nödvändigtvis omfattas av ovanstående definition. I följande avsnitt, som vill berätta om vad en ljunghed är, följer en genomgång av ljungens ekologi samt olika typer av ljunghedar/ljungmarker.

Ljung, *Calluna vulgaris*

Ljungen, *Calluna vulgaris*, hör inte till de ovanligare arterna i vårt land. De flesta känner igen den lågväxande busken med barrlika blad och lila små blommor. Eftersom ljungen växer och förökar sig på alla typer av jordarter: torv-, morän- och lerjordar, så är den allmänt förekommande. På sandiga och väl-dränerade marker med ett pH-värde omkring 4 är dock ljungen som mest konkurrenskraftig och på kalkmarker är den mindre vanlig. Ljungen har en effektiv fröspridning, varje planta kan släppa ifrån sig flera tusen frön som kan spridas på långa avstånd med vindens hjälp. Fröna kan dessutom ligga upp till 60-70 år i marken i väntan på rätt tillfälle att gro. På näringsfattig öppen mark, där ljungen får mycket ljus, kan den snabbt etablera sig och bli dominerande redan efter några år, eftersom den har en hämmande effekt på övrig växtlighet. Under ljungen bildas nämligen en råhumus, ljungtorv, med lågt pH, i vilken få andra arter kan etablera sig. Ju äldre ljungen blir, desto mer tillväxer det sura humuslagret i och med att ljungen tappar sina blad, och desto svårare blir det för andra arter att etablera sig.⁵

Trots att ljungen är mycket konkurrenskraftig på näringsfattiga och öppna marker så skulle ljungheden, om den lämnades ostörd, så småningom utvecklas till skog. Efter 25-30 år dör ljunghedarna och i de luckor som då uppstår kan enbuskar etablera sig.⁶ Nästa trädslag som skulle etableras vid fri utveckling är björk och tall och därefter trädslag från omgivande skog.⁷ För att ljungheden ska fortbestå behöver den störningar i form av till exempel bete och tramp eller bränning. Skott-

⁴ Stenström, J. & Forshed, N., 2004, s. 5.

⁵ Ibid., s. 6-8.

⁶ Ibid., s. 26.

⁷ Malmer, N., 1965, s. 125.

anlag som finns vid rothalsen på ljungplantan aktiveras om de äldre delarna av plantan betas eller bränns och nya späda ljungskott växer ut.⁸

Olika Ljunghedstyper

Det forna hedlandskapet bestod inte enbart av torra ljunghedar eller andra rishedar. Till hedlandskapet hörde även torv- och myrmarker vilka återfanns lägre i terrängen.⁹ Olika författare gör olika indelningar för olika typer av ljunghedar. Den indelning som här följer är, om inget annat anges, hämtad från professor Hugo Sjörs beskrivning av suboceaniska hedar och hedväxter.¹⁰ Artnamnen har kontrollerats mot Krok och Almquists *Svenske flora*.¹¹ Sjörs delar in de suboceaniska hedarna enligt följande: (i) *egentliga ljunghedar*, (ii) *fukthedar*, (iii) *borsttåtelhedar* och (iv) *ängsartade klippbedar*.

Egentliga ljunghedar: Bland dessa särskiljs hållmarksheden från den ljunghed som finns på torr, grusig eller sandig jord, vilka i sin tur kan indelas i ren respektive gräs- och örtblandad ljunghed. Den rena ljungheden är artfattig. Bland ljungen märks lingon (*Vaccinium vitis-idaea*), blåbär (*Vaccinium myrtillus*) och på ej alltför torra ställen kruståtel (*Deschampsia flexuosa*) och pillerstarr (*Carex pilulifera*). Då heden kulturpåverkas i form av bete, kreaturstramp och bränning ersätts ljungen fläckvis av gräs och örter, bland andra: fårsvingel (*Festuca ovina*), stagg (*Nardus stricta*), knägräs (*Danthonia decumbens*), stenmåra (*Galium saxatile*), ärenpris (*Veronica officinalis*) och blodrot (*Potentilla erecta*). Artsammansättningen ändras något på fuktigare marker och då marken är relativt god. Generellt gällde att inslaget av gräs och örter var vanligare i ljunghedarna i Skåne, Blekinge och Småland, medan de halländska ljunghedarna var mer risdominerade. Ett bottenskikt av mossor, och ibland också renlav, var vanligt.¹²

Fukthedar: Dessa är vanliga i Sydväst- och Västsverige. Beroende på fuktigheten ser artsammansättningen olika ut. Vanliga inslag är klockljung (*Erica tetralix*) och på hårt betad mark borsttåg (*Juncus squarrosus*). På fuktigare marker ersätts den vanliga ljungen i högre grad av klockljungen. De fuktigare hedarna är också mer gräsrika: med bland annat blåtåtel (*Molinia caerulea*), brunven (*Agrostis canina*), hirsstarr (*Carex panicea*), hundstarr (*Carex nigra*) och pors (*Myrica gale*). På stränderna till näringsfattiga sjöar är ett västsamhälle bestående av pors, blåtåtel och klockljung vanligt. Ur *fukthedar* kan den ljunghedstyp som domineras av klockljung särskiljas. På denna hedtyp växer även vanlig ljung, pors och borsttåg samt flera lavar och mossor, däribland vitmossor. Vegetationstypen är ovanlig i Sverige men finns här och var, i mindre arealer, längs hela Västkusten.¹³

⁸ Stenström, J. & Forshed, N., 2004, s. 6.

⁹ Malmer, N., 1968, s. 177.

¹⁰ Sjörs, H., 1956, s. 109-111.

¹¹ Krok, Th. O. B. N. & Almquist, S., 2001.

¹² Malmer, N., 1968, s. 181.

¹³ Ibid., s. 183.

Borsttåtelhedar: Hedtypen domineras av borsttåtel (*Corynephorus canescens*). Om denna hed lämnas åt sig själv skulle den så småningom övergå i skog, eventuellt via ett kråkris- eller ljunghedsstadium.

Ängsartade klippedar: Denna hedtyp ersätter, i urbergsklippors skrevor, i vissa fall den egentliga ljungheden. Heden karaktäriseras bland annat av: vitknavel (*Scleranthus perennis*), styvmorsviol (*Viola tricolor*), bergssyra (*Rumex acetosella*) och brunven. I själva klippespringorna är olika ormbunksarter vanliga.

Ljunghedarnas utbredningsområde

Även om ljungen är allmänt förekommande i Sverige, så begränsas dess naturliga utbredning i världen till Europa. Ljungen klarar sig bäst i områden med milda vintrar, ljumma somrar och en hög nederbörd under hela året.¹⁴ I Sverige förekom ljunghedar i Bohuslän, Halland, Västergötland, Småland, Skåne och Blekinge, vilka tillsammans utgjorde *det sydvästsvenska ljunghedsområdet*.¹⁵ Det sydvästsvenska ljunghedsområdet var en del av det stora hedområdet i länderna runt Nordsjön. Hit hörde även hedlandskapen på Jylland och de danska öarna, i Västnorge och delar av Syd norge, på de brittiska öarna, i Holland samt Nordvästtyskland.¹⁶

Figur 2: De europeiska ljunghedarnas utbredning.¹⁷

Ljunghedarnas utveckling före 1800-talet

I följande avsnitt ges en genomgång av ljunghedarnas utveckling från det att de uppkom första gången till dess att de nådde sin största utbredning.

Ljunghedarnas ålder

Med hjälp av pollenanalyser är det möjligt att datera ljunghedarnas ålder. Då pollendiagrammen visar på mycket ljungpollen kan slutsatsen dras att det fanns betydande ljunghedsmarker i området och med C¹⁴-metoden kan

¹⁴ Stenström, J. & Forshed, N., 2004, s. 8.

¹⁵ Hesselman, H., 1918, s. 77.

¹⁶ Sjörs, H., 1956, s. 107.

¹⁷ Jakobsson, G., 1982, s. 15.

ljungpollen dateras. Europas äldsta ljunghedar hittar man i Skottland och Västnorge. I Skottland har ljunghedar kunnat dokumenteras så långt tillbaka som 7000-6600 f. Kr. och i Västnorge kan en hedutveckling spåras nästa lika långt tillbaka i tiden.¹⁸ Ljunghedarna i Sydvästsverige är generellt yngre än hedar av samma karaktär som fanns i länderna längs Nordsjökusten och på de Brittiska öarna.¹⁹ I mellersta Halland kan ljunghedar dateras till den senare delen av neolitikum, 2300-1800 f. Kr. I södra Halland dateras de första ljunghedarna till den tidigare delen av järnåldern, 500 f. Kr.-Kristi fördelse.²⁰

Även ortnamn kan användas för att ge en fingervisning om hur gamla ljunghedarna i ett visst område är. En ort har sannolikt inte ha ett "ljung"-led i namnet om det inte har fanns betydande ljunghedar i området. Pollenanalysens resultat över de sydvästsvenska ljunghedarnas ålder kan bekräftas av följande ortnamn med ett "ljung"-led i namnet. Ortnamn som är belagda från medeltiden är ofta från förhistorisk tid, vilket visar på att ljunghedarna troligen kan hänföras till yngre järnålder.²¹

- (i) Ljungby socken i Hallands län – belagt från 1267.²²
- (ii) Ljungby socken i Kronobergs län – belagt från 1301.²³
- (iii) Ljung socken i Västergötlands län – belagt från omkring 1330.²⁴

Ljunghedarna expanderar – olika förklaringsfaktorer

Att ljunghedarna expanderar i Sverige, från att de gör sitt intåg ett par årtusenden före Kristi födelse fram till 1800-talets mitt, kan bland annat bekräftas av pollenanalyser. Den första ökningen av ljunghed förekomst i Sverige dateras till bronsåldern, då i första hand på sandiga och näringsfattiga jordar i Sydvästsverige. Under järnåldern ökade ljunghedens utbredning gradvis, men det var inte förrän under historisk tid som det bildades rena ljunghedar, till en början var det snarare fråga om gräsmarker som var mer eller mindre ljunghedna.²⁵ Eftersom det endast gjorts få svenska pollenanalytiska undersökningar som kan visa på ljunghedarnas tillkomst och utveckling är det än så länge inte möjligt att dra några avgörande slutsatser om ljunghedarnas utveckling i Sverige utifrån pollenanalyser. Ett annat sätt att följa ljunghedarnas utveckling är genom kartstudier. Genom kartstudier kan bland annat skogens utveckling följas och på så sätt kan även ljunghedarnas expansion följas indirekt, då det troligen finns ett samband mellan avskogning och ljunghedarnas utbredning. Även kartanalyser visar på att ljunghedarna expanderar fram till 1800-talets mitt i Sydvästsverige.

¹⁸ Prösch-Danielsen, L. & Simonsen, A., 2000, s. 24.

¹⁹ Malmer, N., 1965, s. 124.

²⁰ Thelaus, M., 1989, s. 43.

²¹ Enligt Per Vikstrand, muntligt 2006-01-19.

²² Uppgiften är hämtade från Språk- och folkminnesinstitutets arkiv, SOFI, i Uppsala.

²³ DS 1352.

²⁴ Uppgiften är hämtade från Språk- och folkminnesinstitutets arkiv, SOFI, i Uppsala.

²⁵ Lagerås, P., in prep. *The ecology of expansion and abandonment: Medieval and Post-Medieval agriculture and settlement in a landscape perspective.*

Varför ljunghedarna intar en plats i landskapet och varför de expanderar finns det flera möjliga förklaringar till. I följande avsnitt behandlas de vanligast förekommande förklaringarna till ljunghedarnas expansion i allmänhet och ljunghedarnas expansion i Halland i synnerhet.

I. Jordbrukets inträde: De allra flesta ljunghedar i Europa kan sättas i samband med det mänskliga jordbrukets inverkan på naturlandskapet och dateras således till den tid då jordbruket gjorde sitt intåg under neolitikum. Pollenanalytiska undersökningar från Norge och Danmark visar på ett samband mellan avskogning och en ökning av ljungmarker, vilket dateras till 4000-3600 år f. Kr.²⁶ I Sverige började ljungen sprida sig samtidigt som de första öppna betesmarkerna uppkom under bronsåldern.²⁷ En pollenanalytisk undersökning av ett område i sydvästra Småland, på gränsen mot Halland, visar att under perioden 1100 f. Kr.-Kristi födelse ökar förekomsten av ljungpollen samtidigt som andelen trädpollen minskar. Ökningen av ljungpollen följs av en ökning av förekomsten av mikroskopiskt träkol vilket indikerar att det bedrevs någon form av svedjebruk. Även andelen ört- och gräspollen ökar parallellt med ljungen, vilket tyder på en ökning av betesmarker i området.²⁸

II. Naturgeografi: Europas äldsta ljunghedar, i Skottland och Västnorge, är så gamla att de inte kan kopplas samman med mänsklig påverkan. Denna hedutveckling berodde snarare på stark vindexponering och saltstänk från havet.²⁹ I Västnorge har det konstaterats att hedutvecklingen avtog med avståndet till kusten, vilket förklaras med att i det kustnära landskapet ersattes före detta skogsmark lättare av ljunghedar på grund av en hårdare klimatpåverkan.³⁰ Under den starka vindpåverkan som blir på kustnära öppna marker har träd svårare att etablera sig, medan ljungen blir konkurrenskraftig på de öppna markerna där den får mycket ljus. Skogens ringa konkurrenskraft i de forna ljunghedsområdena förklaras också med att granen inte hade spridit sig så långt åt sydväst vid ljunghedarnas uppkomst samt att ek- och bokskog sprids långsamt över större ytor.³¹ Kustrakterna erbjuder också ljungen en fördelaktig livsmiljö med milda vintrar, ljumma somrar och en hög nederbörd under hela året.

Halland har ett klimat som passar ljungen, med milda vintrar och hög nederbörd. Den kallaste månaden har en medeltemperatur som är högre eller lika med -3° C och snötäcket är obeständigt och ofta tunt. Nederbörden i Halland är den högsta i landet, mellan 450 och 600 mm per år. Även humiditeten, skillnaden mellan nederbörds mängd och avdunstning, är hög, vilket påverkar förekomsten av myrar och andra våtmarker posi-

²⁶ Prösch-Danielsen, L. & Simonsen, A., 2000, s. 23 samt Vad Odgaard, B., 1994, s. 161.

²⁷ Lagerås, P., in prep. *The ecology of expansion and abandonment: Medieval and Post-Medieval agriculture and settlement in a landscape perspective.*

²⁸ Thelaus, M., 1989, s. 38-41.

²⁹ Prösch-Danielsen, L. & Simonsen, A., 2000, s. 24.

³⁰ Vad Odgaard, B., 1994, s. 162.

³¹ Schager, N., 1909, s. 321-329.

tivt.³² Även andra naturgeografiska faktorer gör Halland till en lämplig livsmiljö för ljungen. I Halland omväxlas grus- och bergåsar med dalar och sänkor, vilka alla utgör lämpliga livsmiljöer för ljungen. I norra Halland utgörs jordarterna till största delen av tunt eller ett icke sammanhängande jordtäckte på berg eller av helt kalt berg, på sådana marker har träd svårare att etablera sig än ljungen. I Hallands inland är den vanligaste jordarten morän och på sydkusten dominerar grovmo och sandgrus.³³ Som tidigare nämnts passar sandiga jordar ljungen särskilt väl.

Näringsfattiga och urlakade jordmåner passar ljungen. Under 1700- och 1800-talet ökade ljungen som mest i Sverige. Detta torde bland annat hänga samman med att det kalla och fuktiga klimatet under ”Lilla istiden”, omkring 1400-1850, hade skapat jordmåner som passade ljungen bra.³⁴

III. Avskogning i historisk tid: En förutsättning för att ljungen ska kunna etablera sig är att den får tillräckligt med ljus och således att den inte skuggas av träd. Att ljunghedarna en gång var skogbevuxna kan främst bekräftas genom: (i) kartstudier, (ii) pollenanalytiska undersökningar, (iii) fynd av stubbar i stor mängd i hedområdena samt (iv) att vid upphörande av betning och bränning av heden, så övergår den så småningom till skog.³⁵ Om metoderna kombineras blir resultaten mer tillförlitliga eftersom metoderna kan komplettera varandra. Det finns flera uppgifter om skogsavverkningar under historisk tid vilka direkt antas ha lett till expansionen av ljunghedarna. Skanörs ljunghed i Skåne kan spåras tillbaka till 1200-talet och sätts i samband med sillhandeln. Skanör och Falsterbo hade sin glansperiod i och med sillhandeln på 1200-talet och i samband med detta totalavverkades troligen närliggande ek- och bokskogar, eftersom virket behövdes till silltunnor.³⁶ De många krigen mellan Sverige och Danmark ledde till att skogar höggs ner och brändes, dels av försvararna för att hindra fiendens framträngande, dels av inkräktarna.³⁷ Under 1600- och 1700-talet var utskeppningen av ekvirke från Västkusten, till framförallt Holland och England, relativt omfattande. I Halland fanns mycket ekskog och skogsavverkningarna skedde av naturliga skäl i första hand i närheten av kommunikationslederna och utskeppningsplatserna, vilket gjorde Halland särskilt utsatt för skogsavverkningarna. I Halland skeppades virket i första hand från Halmstad. Utskeppningarna av virke gjorde att Hallands kuster var blottade på skog redan i mitten av 1600-talet. Det var inte bara utskeppningen av ek som gjorde att ekskogarna höggs ned. Ek användes i stor utsträckning till bland annat byggnadsmaterial och möbler, varför ekvirke hade ett mycket högre värde vid den här tiden än tall och gran.³⁸

³² Nilsson, N.-E., 1990, s. 34-35.

³³ Helmfriid, S., 1996, s. 30.

³⁴ Lagerås, P., in prep. *The ecology of expansion and abandonment: Medieval and Post-Medieval agriculture and settlement in a landscape perspective.*

³⁵ Nilsson, J., 1978, s. 3.

³⁶ Malmer, N., 1968, s. 186.

³⁷ Schager, N., 1909, s. 310.

³⁸ Hollgren, C. A., 1907, s. 296-298.

IV. Ljungbete och ljungbränning: Människans skogsavverkningar under olika tider utgjorde grogrunden för ljunghedarnas uppkomst men för att ljunghedarna skulle kunna fortleva krävdes också mänskliga insatser. Betet på ljunghedarna och ljungbränningen som utfördes för att betet skulle förbättras gjorde att träd inte fick möjlighet att etablera sig på ljunghedarna. Således avverkades skogen utan att den kunde återta en plats i landskapet, varför ljunghedarna fick utökat livsutrymme.

Klimatet anges ibland främst vara en indirekt orsak till ljunghedarnas utbredning. Vinterbetet, vilket möjliggjordes av ett vintermilt och fuktigt klimat, anges istället vara den direkta förklaringen till ljunghedarnas utbredning. Vid det begränsade betet som djuren fick på heden vintertid tvingades de äta all åtkomlig föda. Ljungen valdes i sista hand av framförallt nötkreaturen, varför det var den övriga vegetationen som tog särskilt mycket stryk. Dessutom klarar ljungen, som tidigare nämnts, ett hårt betestryck. Under bronsåldern var kulturen särskilt blomstrande utmed kusterna i Sydvästsverige. Längs kusterna var det möjligt med vinterbete och så länge lien inte fanns var vinterbetet en förutsättning för att kunna hålla betesdjur. Betesdjur var i sin tur en förutsättning för att kunna bedriva jordbruk. Jordbrukets koncentration till kusttrakterna förklarar således varför hedarna först uppkom här och först långt senare vandrade inåt landet.

I Halland fanns goda möjligheter till vinterbete vilket gjorde att jordbruket inriktades mot ett extensivt jordbrukssystem med betesdrift, vilket i sin tur förklarar ljunghedarnas utbredning i Halland. Halland hade dock den nackdelen att ljunghedarna här i större utsträckning var täckta av risvegetation och i mindre omfattning gräs- och örtbevuxna. Troligen krävde de halländska ljunghedarna därför mer frekvent bränning för att få tillräckligt med gräs och örter för bete. Den frekventa bränningen förtunnade och försämrade matjordslagret, vilket förpassade de halländska bönderna till ett jordbrukssystem inriktat mot betesdrift.

I Halland utvecklades alltså en jordbrukstradition vilken gagnades av ljunghedarna eftersom dessa bland annat möjliggjorde bete året runt. Att *traditionen* påverkade ljunghedarnas fortlevnad i Halland är självklart. Sådär skriver jägmästare Hollgren: ”[...] *slättlandsbon i Halland och kanske äfven i de andra provinserna, där ljungformationen hör hemma, knappast vill veta av skogen. Den fria synvidden, som de kala ljungmarkerna erbjuder, tilltalar honom mera, han är därvid från barndomen van. Skogen med sin dystra skymning minner om röfvare och mördare, tycker han, den är mera odjurens än människornas hem, ett förhållande, förer tanken hän till de tider, då vargen huserade i mellersta och södra landet, och då det påbjöds, för att få fred för honom, att skogen skulle i obygderna undanrödjas för odlingsars upptagande. Om de fördelar, skogen erbjuder, har ingen upplyst honom.*”³⁹

V. Befolkningstäthet: Såväl befolkningsökning som liten befolkningsstäthet nämns som förklaringar till ljunghedarnas utbredning. Den stora befolkningsökningen i Sverige skedde under 1800-talet men även under 1600- och 1700-talet ökade befolkningen. Befolkningsökningen med-

³⁹ Hollgren, C. A., 1907, s. 295.

förde skogsavverkningar och ett hårdare betetryck på utmarkerna, vilket gjorde att ljunghedarna expanderade. Då ljunghedarna väl hade intagit en plats i landskapet nämns en liten befolkningstäthet vara orsak till ljunghedarnas fortlevnad. Linné skriver på sin skånska resa att ”*Jordmånen hvarest ljung växer, [...], kunde dock på många ställen förbättras samt till åker och äng upodlas, om landet vore mera bebodt och folkrikt*”.⁴⁰ Ljunghedsbruket var en extensiv jordbruksform som krävde mindre arbetsinsatser och således en mindre befolkning. Att lägga om jordbruket krävde däremot stora arbetsinsatser och en större befolkning. Under 1700-talets första hälft var befolkningstillväxten i Hallands län under rikets genomsnittliga befolkningstillväxt, detsamma gällde för ljunghedslän som Älvsborgs, Kristianstads och Malmöhus län.⁴¹

VI. Ägostrukturer: Ljunghedarnas särskilt stora utbredning i Halland har ibland givits ägostrukturella förklaringar. Under den danska tiden hade bönderna i södra Halland dagsverksskyldighet, ofta obegränsad, vilket sannolikt hämmade det halländska jordbrukets utveckling.⁴² Allmogejordens tillfälliga besittningsnatur har ofta framförts som förklaring till varför hedbonden inte var villig att göra stora framtidssatsningar, såsom skogsplanteringar.⁴³ Eftersom han inte visste i vems ägo gården skulle vara då skogen var avverkningsklar framstod troligen skogsplanteringsföretag som en alltför osäker investering. En motsättande förklaring till ljunghedarnas utbredning är hemmansklyvningarna. Hemmansklyvningarna gjorde jordbruksenheter alltför små. Brukaren kunde ha svårt att försörja familjen och hade än svårare att få tillräckligt med inkomst för att större investeringar skulle vara möjliga att göra.⁴⁴ Eftersom hemmansklyvning byggde på att brukaren själv ägde sin gård, så går denna förklaring emot förklaringen om allmogens tillfälliga besittningsnatur. Denna motsättning visar på hur komplext det blir då ljunghedarnas utbredning ska ges ägostrukturella förklaringar. En annan förklaring som framförts till de halländska ljunghedarnas utbredning är allmänningarna. I Halland var det länge vanligt att flera byar och socknar hade gemensamma utmarker.⁴⁵ I sitt utkast till beskrivningen av Laholms prosteri år 1796 skriver pastor Osbeck att ”*Ricketiga Skiljemärken mellan Socknar, byar och Skogar äro sällsynte. Mången vet ej hvad honom tillhör*”.⁴⁶ Osäkra och gemensamma ägoförhållanden kan ha bidragit till en missushållning av naturresurserna. Risken med samfälld mark är att marken överutnyttjas, till exempel genom att hålla för många betesdjur samtidigt på ljunghemarken. En annan risk är att marken inte används på bästa sätt eftersom flera intressen ska tas hänsyn och det blir svårare att till exempel genomföra förändringar. Det finns även en problematik kring hur vinsten från marken ska fördelas. Problem som är förknippade med kollektivt ägande går ibland under benämningen ”allmänningens dilemma” och har bland annat behandlats av professorn Elinor Ostrom i *Governing the Commons* (1990).

⁴⁰ Hallenborg, C., 1913, s. 310.

⁴¹ Andersson Palm, L., 2000, s. 95.

⁴² Danström, L., et al, 1912, s. 16.

⁴³ Hemberg, E., 1881, s. 66-67.

⁴⁴ Sandklef, A., 1959, s. 229.

⁴⁵ Larsson, K., s. 17.

⁴⁶ Här är Pehr Osbeck citerad från Sjöbeck, M., 1933, s. 97.

Ljunghedarnas utbredning i Halland fram till 1800-talet

Skogsforskaren och professorn Carl Malmström har gjort en omfattande studie över skogsutvecklingen i Halland mellan mitten av 1600-talet och första hälften av 1900-talet: *Hallands skogar under de senaste 300 åren* (1939). Genom främst kartstudier har Malmström följt skogsutveckling i Halland under 300 år.

Vid mitten av 1600-talet hade skogen betydande utbredning i Hallands östra delar, även om trädfattiga och skoglösa områden förekom. De västra delarna, kust- eller slättbygderna, var däremot till största delen skoglösa. De skoglösa och trädfattiga utmarkerna utgjordes enligt Malmström till stor del av ljunghedar och inom kustområdet av flygsandfält.⁴⁷ Vid övergången mellan 1600- och 1700-talet var skogens utbredning i Halland i stort sett densamma som vid mitten av 1600-talet. Inom Tönnersjö och Höks härader hade emellertid skogen gått tillbaka kraftigt under den här tiden och övergått till ljunghed. Det var i första hand bokskogen som hade gått tillbaka. Bokskogen hade stor utbredning i östra Halland, där kustbygden övergår i den högre belägna skogsbygden.⁴⁸ Under 1700- och 1800-talen fortsätter skogen att gå tillbaka och är omkring 1850 som mest tillbakaträngd. Vid den här tiden uppskattar Malmström att skogen upptog 99 500 hektar av Hallands totalt 476 961 hektar. Av de öppna markerna upptogs 77 100 hektar av myrar och nakna berg, enligt Riksskogstaxeringen. Åker- och ängsarealen upptog 150 000 hektar enligt dåtidens officiella uppskattningar. Ljungmarksarealen skulle enligt dessa uppgifter uppta 150 000 hektar av Hallands yta i mitten av 1800-talet.⁴⁹

Enligt Malmström upptar alltså ljungmarkerna knappt en tredjedel av Hallands yta i mitten av 1800-talet. Malmströms uppgift om ljungmarkernas utbredning har kommit att bli den allmängiltiga uppfattning om *ljunghedarnas* utbredning i Halland, då de hade sin största utbredning. De flesta författare anger att Halland, omkring 1850, till 30 % täcktes av ljunghedar. En notering är viktig att göra här. Slutledningen att en tredjedel av Halland upptogs av ljungmarker följer av att Malmström antar att alla öppna marker som inte är myrar, nakna berg eller åker- och ängsmark är ljungmarker. Detta är dock inte självklart, öppna marker implicerar inte med nödvändighet ljungmarker, ens i Halland. Hur som helst var sannolikt inte en tredjedel av Halland täckt av ljunghedar, i bemärkelsen *egentlig ljunghed*, i mitten av 1800-talet. Då ”ljunghed”, som tidigare konstaterats, inte är ett entydigt begrepp, utan kan omfatta många olika naturtyper, torde ljungmarkernas utbredning i Halland ha varit relativt svår att uppskatta. Malmströms uppgifter bör således endast betraktas som en fingervisning om ljungmarkernas utbredning i Halland i mitten av 1800-talet.

⁴⁷ Malmström, C., 1939, s. 189.

⁴⁸ Ibid., s. 197.

⁴⁹ Ibid., s. 201.

Ljunghedarnas utveckling under 1800-talet

I detta avsnitt följer en genomgång av orsakerna till ljunghedarnas försvinnande från början av 1800-talet. Att de halländska ljunghedarnas utbredning begränsas och minskar under i första hand andra hälften av 1800-talet kan bland annat bekräftas av kartstudier. Del tre i den här uppsatsen visar hur en sådan kartstudie kan genomföras. Under slutet av 1800-talet blir det även vanligare med skriftliga källor som behandlar ljunghedarna och deras utbredning. I tidskrifter och andra handlingar för skogsbruk är beskrivningarna av ljunghedarna vanligt förekommande och här är det möjligt att följa ljunghedarnas begränsade utbredning.

Ljunghedarna försvinner – olika förklaringsfaktorer

I följande avsnitt, som vill berätta om varför ljunghedarna försvann, behandlas några av de faktorer som sannolikt hade störst betydelse för ljunghedarnas försvinnande i allmänhet och ljunghedarnas försvinnande i Halland i synnerhet.

I. Jordbrukets modernisering: Under 1800-talet förbättrades jordbruket i flera avseenden. Med ”förbättring” avses i detta sammanhang ett jordbruk som med mindre arbetsinsatser kunde få ut större skördar, bokstavigt och bildligt talat. Skiftesreformerna, växelbrukets införande, förbättrade jordbruksredskap, användningen av handelsgödsel och förbättrad husdjursskötsel medverkade alla till den positiva utvecklingen av jordbruket. Dessa faktorer gjorde det också möjligt att omvandla tidigare ljunghed till mer produktiv åkermark. Bönderna i såväl Skåne som i Öster- och Västergötland var före Halland med att införa växelbruk och andra nymodigheter.⁵⁰ I Halland dominerade ensådet, på många håll även efter skiftena. Det var på de halländska godsena och på de större gårdarna som man först införde växelbruk. Träda och rotfrukter omväxlades då med vallodling.⁵¹

Hallands läns hushållningssällskap kom att få stor betydelse för moderniseringen av jordbruket i större skala i Halland. Med ekonomisk hjälp och undervisning möjliggjorde hushållningssällskapet moderniseringen. *Hallands läns Kongl. Hushållnings Sällskap* bildades 1811 och sammanfattade redan på första mötet det dåvarande halländska jordbrukets främsta problem: ”*allmogens tillgjivenhet för uråldriga vanor, fördomar och oskick bidraga till de brister och felaktigheter som vidlåda jordbruket*”. Mer specifikt anges ensådet, de splittrade ägorna, dålig jordbearbetning på grund av dåliga redskap samt dåligt utsäde vara ett hinder för jordbruksutvecklingen i Halland.⁵² Hushållningssällskapet verksamhet fick ökad betydelse för lantbrukshushållningen i större skala först efter 1845, då ryttmästare Peter von Möller på Skottorp kom in i sällskapet som en frisk fläkt.⁵³ Möller blev den förste i Halland att använda konstgödsel, då i form av importerad guano.⁵⁴ Han påverkade sannolikt också intresset för en

⁵⁰ Sandklef, A., 1959, s. 223.

⁵¹ Ibid., s. 253.

⁵² Ibid., s. 247.

⁵³ Ibid., s. 224.

⁵⁴ Ibid., s. 254.

rationellare husdjursskötsel; redan under första hälften av 1800-talet importerade han nötkreatur av korthornsras, vilka var värdefulla som köttdjur.⁵⁵

I laga skiftets fotspår utfördes omfattande nyodlingar i Halland, vilka till en början utnyttjades för en starkt ökad sädesproduktion.⁵⁶ Spannmåls- exporten från Halland var betydande. År 1876, då spannmålexporten nådde sitt maximum, exporterades en tredjedel av veteskörden och hälften av havreskörden. Det var havreexporten som var av störst ekonomisk betydelse för bönderna. I slutet av 1800-talet sjönk exporten; USA utgjorde en stark konkurrent.⁵⁷ Den stora spannmålsproduktionen påverkade husdjursskötsel i flera avseenden. Utfodringen av nötkreatur förbättrades. Både havre- och potatisodlingarna gav förutsättningar för svinavel och antalet svin ökade kraftigt.⁵⁸ Redan under 1700-talets första hälft hade schäferier inrättats i Halland med avsikt att förbättra den inhemska fårrasens ull. Avelsdjur från Spanien, England och Tyskland importerades. De importerade djuren klarade livet på de magra ljunghedarna sämre än den inhemska fårrasen⁵⁹ och med större möjligheter till spannmålsutfodring fick sannolikt utmarksbetet mindre betydelse.

II. Skogsplantering: Skogens värde började stiga avsevärt under 1800-talet, förbättrade kommunikationer gjorde det möjligt att öka avsalun och således ökade virkets värde.⁶⁰ Samtidigt med skogens ekonomiskt stigande värde började en intensiv kampanj bedrivas för skog och mot ljunng i Sverige. Sverige inspirerades även av vunna erfarenheter i framförallt Tyskland och Danmark, där omvandlingen av ljunghedarna började långt tidigare än i Sverige. Tyskland blev ett föregångsland för de nordiska länderna då ljunghedarna skulle omvandlas till produktiva skogsmarker. Danmark var först bland de nordiska länderna att ta del av den tyska skogsvetenskapen. Genom besök av tyska skogshushållare, studieresor och tysk skogslitteratur skulle idéer och forskningsresultat kunna överföras till nordiska förhållanden.⁶¹

I Sverige var det länens hushållningssällskap, staten, landstingen och större jordägare som gick i bräschen för skogskampanjerna. Följande citat av jägmästare Eugen Hemberg är synnerligen målande och beskriver väl dåtidens rådande uppfattning om skogens fundamentala värde samt hoten däremot: ”[...] många varnande och väckande röster skola obörda förklunga innan den stora mängdens ögon skåda förhållandet i dess rätta ljus, och många utsädda lärdomsfrön falla på liknöjdhetens hälleberg, hvarå de aldrig skola fruktbarande uppspira. Först småningom vinnes terräng från likgiltighetens område; kampen måste föras med system, steg för steg, med öfvertygelsens vapen och upplysningens fackla som standar. Först då skall intresset för skogens kultur och vård väckas till allmänt lif hos folkets kärna; de klarseende och fosterländskt sinnade människens ädla uppoffring och möda krönas med framgång, samt våra öde ljunng-

⁵⁵ Sandklef, A., 1959, s. 265.

⁵⁶ Ibid., s. 224.

⁵⁷ Ibid., s. 260.

⁵⁸ Ibid., s. 264.

⁵⁹ Ibid., s. 266.

⁶⁰ Gadd, C-J., 2000, s. 354.

⁶¹ Eliasson, P., 2002, s. 34.

*bevuxna berg åter småningom ikläda sig den grönskande drägten, "fattigmans tröja", hvilken fordom af vinstbegäret, elden, sorglösheten och okunnigheten afkläddes desamma."*⁶²

Samme Hemberg gör en ambitiös jämförelse mellan ljunghedens och skogens avkastningsförmåga.⁶³ Ljunghedens avkastningsförmåga räknar han i antal kor, ungdjur och får en bestämd areal ljunghed kan föda upp. Skogens avkastningsförmåga beräknas för en tallplantering under en 100-årsperiod, där värdet av gallringar och slutavverkning räknas in. Hemberg finner att 25 hektar skogbevuxen mark vid den här tiden ger en årlig avkastning på 588 kronor medan 25 hektar ljunghed genom betning ger en årlig avkastning på 97,48 kronor. Således innebär detta en direkt årlig förlust på 490,52 kronor per 25 hektar. Hemberg poängterar att detta inte endast är en personlig förlust för den enskilde bonden utan även en nationell förlust som särskilt drabbar Halland. Hemberg räknar med att Halland i slutet av 1800-talet har omkring 150 000 hektar ljunghed som skulle kunna skogsplanteras. Enligt Hembergs beräkningar skulle detta innebära en avkastningsförlust på 2,943 miljoner kronor per år. Den här typen av beräkningar gav säkert skogskampanjerna extra medvind.

Liksom vid införandet av modernare jordbruksmetoder och jordbruksredskap, så var det i första hand på de större gårdarna i Halland som skogsplanteringar först genomfördes. Redan i början av 1800-talet utfördes effektiva skogsplanteringar på en del herrgårdar, bland annat Sperlingsholm och Stjärnarp utanför Halmstad.⁶⁴ Liksom vid införandet av moderna jordbruksmetoder kom Hallands läns hushållningssällskap att få stor betydelse för möjliggörandet för allmogen att skogsplantera sina utmarker. Omkring 1860 började Hallands läns hushållningssällskap kostnadsfritt dela ut tallfrö för utsädd på allmogens marker och ställde även sakkunnig personal till förfogande.⁶⁵ De av Hushållningssällskapet instiftade plantskolorna kom att få stor betydelse för att skogsplanteringarna skulle kunna genomföras. Innan plantskolorna tog fart var det dels svårt för den enskilde bonden att hitta fröförsäljningsställen, dels var kunskapen om skogsplantering inte tillräcklig bland allmogen.⁶⁶ I slutet av 1800-talet var skogsplanteringarna som mest omfattande i Halland.⁶⁷

Fram till 1875 var det endast tallfrö som delades ut av Hallands läns hushållningssällskap.⁶⁸ Att lövträd har svårare att etablera sig i den sura jordmånen som blir under ljunghed medverkade sannolikt till att de forna ek- och bokskogar som hade omvandlats till ljunghedar i första hand återbeskogades med tall och gran. Enligt Riksskogstaxeringen upptog blandskogar av barr- och lövträd drygt hälften av den skogsproduktiva marken 1928. Ren bok- och ekskog upptog vardera omkring 4 %.⁶⁹

⁶² Hemberg, E., 1881, s. 65.

⁶³ Ibid., s. 79-91.

⁶⁴ Malmström, C., 1939, s. 202.

⁶⁵ Ibid., s. 227.

⁶⁶ Hemberg, E., 1881, s. 69.

⁶⁷ Malmström, C., 1939, s. 227.

⁶⁸ Ibid., s. 228.

⁶⁹ Ibid., s. 203.

III. Ljungbetet avtar: Jordbrukets modernisering gav, som tidigare nämnts, bättre husdjursskötsel. Med konstgödsel, vallodling och odling av kraftfoder minskade utmarksbetets betydelse. Att fårbetet minskade, i och med de nya fårraserna, torde haft störst betydelse för ljungbetets avtagande. Då behovet av ljungbete minskade, minskade även behovet av ljungbränning. I 1864 års strafflag anges endast förbud mot ljungbränning på främmande och samfälliga marker.⁷⁰ Således fanns inget förbud mot att bränna ljung på sin egen mark. Då marken delades upp mellan enskilda ägare blev det dock troligen känsligare att bränna ljung. Om branden skulle sprida sig till grannens nyplanterade skog låg man nog pyrt till. När ljungbetet och ljungbränningen upphörde försvann också det största hotet mot trädplantorna på ljungheden och självsådd och självföryngring av skog möjliggjordes.

IV. Befolkningstäthet: I slutet av 1800-talet nådde befolkningsantalet på landsbygden sitt maximum i Halland. Ett därefter minskat antal boende på landsbygden, anges som en av förklaringarna till varför ljunghedarna minskade i omfattning.⁷¹

V. Ägostrukturer: De nya ägoförhållandena som skiftena innebar bidrog troligen till ljunghedarnas försvinnande i två avseenden: (i) den gamla tegblandningen upphörde och (ii) allmanningarna blev färre. I och med att varje brukares tegar samlades i ett begränsat antal gårdar i gårdens närhet, rationaliserades jordbruket och det blev lättare att genomföra tidigare nämnda jordbruksmoderniserande åtgärder. Det enskilda ägandet anges ofta vara en faktor som bidrar till ökad respekt för nedlagt mänskligt arbete. Detta gjorde möjligen bönderna mer villiga att lägga om jordbrukets inriktning och till exempel plantera skog.⁷²

Ljunghedarnas utbredning i Halland under 1900-talet

Ljunghedarnas utbredning i Halland är svår att uppskatta även i början av 1900-talet. 1906 skriver jägmästare Hollgren att ljunghedarna vid den här tiden omfattade nära hälften av Hallands läns areal.⁷³ Att *ljunghedarna* vid 1900-talets början täckte nära hälften av länets yta är knappast troligt, då de inte varit så omfattande tidigare och var på tillbakagång redan under 1800-talets andra hälft. Att *ljungmarkerna* skulle ha upptagit hälften av Hallands yta omkring 1900 förefaller inte heller sannolikt. Möjligen omfattade de trädfattiga markerna 50 % av Hallands yta omkring 1900, men att varje trädfattig mark kan karakteriseras som ljungmark är inte troligt. Vad ”trädfattig” betyder är dessutom en subjektiv åsikt.

Enligt Riksskogstaxeringens siffror utgjordes 155 350 hektar av skogsintagen mark i Halland 1928, istället för 99 500 hektar som 100 år tidigare. Ljungheden upptog 57 750 hektar, varav endast 24 000 hektar rubricerades som kal, ej skogsodlad ljunghed.⁷⁴

⁷⁰ Wibeck, E., 1912, s. 12.

⁷¹ Malmer, N., 1965, s. 124.

⁷² Stenström, N. G., 1945, s. 38.

⁷³ Hollgren, C. A., 1907, s. 290.

⁷⁴ Malmström, C., 1939, s. 202-203.

På 1950-talet, samtidigt som de sista ljunghedarna planterades, avsattes ett litet område i södra Halland som reservat för att skydda ljungheden. Detta område, som ligger i Laholms kommun, kallas Mästockaheden och utgör ett av de idag skyddade naturområdena i Halland som karakteriseras av naturtypen ljunghed. I Kungsbacka kommun finns störst areal av ljunghedar, däribland Sandsjöbacka. Idag finns det totalt knappt 4000 hektar skyddade naturområden som domineras av ljunghed i Halland, de flesta förvaltas av Länsstyrelsen i Hallands län.⁷⁵

Ljunghedsbruket i historisk tid

Liksom ”ljunghed” är ”ljunghedsbruk” inte ett lättdefinierat begrepp. Generellt kan dock sägas att det var ett extensivt jordbrukssystem inriktat mot betesdrift. Ljunghedsbruket såg dock sannolikt inte likadant ut i norra Bohuslän som i Skåne. De naturliga likaväl som de sociala förutsättningarna såg olika ut på olika platser inom det sydvästsvenska ljunghedsområdet, vilket påverkade hedbrukets utformning. Betesdrift var inte det enda som ljunghedarna möjliggjorde.

Uppgifter om vad ljunghedsbruket innebar kan bland annat hittas i tidigare nämnda handlingar för skogsbruk. Dessa källor bär på minst två problem: (i) de är skrivna av personer som i mångt och mycket hade en mycket negativ inställning till ljunghedsbruket samt (ii) de flesta av dessa källor är skrivna i början av 1900-talet, eller slutet av 1800-talet, alltså i en tid då ljunghedsbruket redan var på tillbakagång. På 1700-talet beskrivs ljunghedsbruket i korta ordalag ibland i bland annat landshövdingeberättelser och i Linnés och hans lärjungars reseskildringar. Inte heller dessa källor ger objektiva förstahandsuppgifter från hedbönderna själva. Förstahandsuppgifter kan bland annat fås genom frågelistsvar och fria uppteckningar. I Sverige finns inga frågelistor som direkt behandlar ljunghedsbruket, utan ljunghanvändning nämns i förbigående i frågelistsvar och fria uppteckningar som behandlar till exempel husdjursskötsel. Även dessa källor innebär vissa problem: (i) de personer som här ger sin bild av ljunghedens användning i det gamla bondesamhället är ofta födda i slutet av 1800-talet, alltså i en tid då ljungheden var på stark tillbakagång, (ii) minnena är nedtecknade ett par decennier i efterhand, varför det inte är säkert att sagesmannen minns rätt samt (iii) frågelistsvar och fria uppteckningar som behandlar ljunghedsbruket är mycket begränsade i Sverige, varför de inte kan ge en heltäckande bild av det svenska ljunghedsbruket. Däremot bekräftar ofta det som framkommer i frågelistsvaren och de fria uppteckningarna vad som beskrivs i litteraturen.

Även om den här uppsatsen i första hand syftar till att bättre förstå det halländska ljunghedsbruket så låter inte en översikt av just det halländska ljunghedsbruket sig göras här, då uppgifterna är så knapphändiga. Vad som i det följande kommer att redovisas är pusselbitar från hela Sydväst-sverige av vad som innefattades av ljunghedsbruket.

⁷⁵ Enligt uppgifter från Enheten för naturvård och miljöövervakning, Länsstyrelsen i Hallands län.

Ljungbete och ljungfoder

Ljungbetet var det viktigaste inslaget i ljunghedsbruket. De flesta kreatur omnämns ha betat på ljunghedarna: får, getter, nötkreatur och hästar. Hästar förekom troligen i mindre utsträckning än övriga djurslag och får och getter i störst utsträckning. Får omnämns oftare som ljungbetare i litteraturen och i frågelistsvar. Under 1600-talet spelade får- och getbetet så stor roll för småbrukaren att det påbjöds av myndigheterna och uppmuntrades av regeringen.⁷⁶

Den bästa ljungheden, ur betessynpunkt, var den ljunghed som ofta utgjordes av övergången till den mer myrartade ljungheden. I denna fanns gräs och örter insprängda i större utsträckning. Denna ljunghed gav hästar ett dåligt bete, kor ett hjälpligt bete och får ett bra bete. Den näst bästa ljungheden var den myrartade. Denna ljungmarkstyp dög inte som bete för hästar, utgjorde ett nödbete för kor och för får ett hjälpligt bete. Den sämsta ljungheden, ur betessynpunkt, var den torra ljungheden, *egentlig ljunghed*. Denna ljunghed dög bara som fårbete.⁷⁷ I realiteten utgjordes ljungmarkerna oftast av en blandning av de tre.

Ljungheden användes främst som betesmark under vår och höst. Om det var barmark användes ljungheden även som betesmark vintertid, det bekräftas bland annat av en fri uppteckning från Enslöv socken i Halland.⁷⁸ Under vintern åt fåren ljung men föredrog annars gräs och örter. Getter skalar av och äter barken på ljungplantorna. Nötkreatur äter mindre selektivt än får men föredrar gräs när det finns.⁷⁹

Troligen användes ljung i första hand som foder till nötkreaturen vintertid, inte som bete. I frågelistsvar och i de fria uppteckningarna beskrivs hur ljungen gavs som foder, i första hand under nödår eller fram på våren då det andra fodret började ta slut. Det hö som till stor del bestod av ljung kallades ljunghö.⁸⁰ Ända fram till 1920-talet gavs ljunghö som foder till djuren, enligt en uppgift från Släp socken i Halland.⁸¹ Samme sagesman beskriver att det var korna som fick ljung som foder. Även från Gällstad socken i Västergötland kommer uppgifter om att det var kon som fick ljung till foder under vintern och våren.⁸² Det var endast den finare ljungen som användes och innan ljungen gavs som foder fuktades den tills den blev mjuk.⁸³ Ljungen skars oftast med skära, på vinter eller våren, och topparna gavs som foder till djuren.⁸⁴

⁷⁶ Hollgren, C. A., 1907, s. 298.

⁷⁷ Hemberg, E., 1881, s. 77-78.

⁷⁸ DAG, *acc. nr. 2781*.

⁷⁹ Vad Odgaard, B., 1994, s. 160.

⁸⁰ DAL, *acc. nr. 1516* samt *3690*.

⁸¹ DAG, *acc. nr. 6195*.

⁸² DAG, *acc. nr. 5733*.

⁸³ DAL, *acc. nr. 3933*.

⁸⁴ DAG, *acc. nr. 6195*.

Övrig Ljunganvändning

Betesdriften inom ljunghedsbruket kombinerades ofta med andra näringar, till exempel fiske eller biodling och handel.⁸⁵ Bränslefrågan var ett svårlöst problem i många ljunghedstrakter. Då ljungen skars och topparna användes till foder, så användes de grövre stammarna till *bränsle*.⁸⁶ Från Stråvalla socken i norra Halland anges att det var gammal och grov ljung som slogs med lie för att ha som bränsle.⁸⁷ Från kustbygder i Bohuslän och Halland beskrivs hur man gick med ljung till fiskelägena och bytte denna mot fisk.⁸⁸ Den bortbytta ljungen skulle användas till bränsle. Även ljungtorv användes till bränsle.⁸⁹ Både ljung och ljungtorv användes som *strö* i ladugårdarna. Ljungtorven användes både till *gödsel* och *taktäckning*.⁹⁰ Ljungen var mycket betydelsefull för *biskötsel*. I medeltidens Halland togs skatten i vissa områden till och med ut i honung.⁹¹ Ljungen har även använts till att *brygga öl*, för att *hålla lössen borta* från halmmadrassen, till *sömnmedel*, till *vispar och kvastar*, till *korgar* och till *växtfärgning*.⁹² Alltså: ljungen erbjöd en mycket divers användning.

Ljungbränning

En mycket hård betning kunde i viss mån hålla tillbaka ljungen och gynna beteståliga arter såsom fårsvingel och stagg.⁹³ Normalt krävdes dock att ljungen brändes med jämna mellanrum för att återfå gräs- och örtvegetationen. Ljungheden brändes så ofta som krävdes för att erhålla tillräckligt bete för djuren. Målet var att skapa ett mosaiklandskap, vilket befann sig i olika successionsstadier, så att bete kunde tillhandahållas både sommar och vinter. Genom att bränna ljungen började gräset på heden att växa tätare och rikligare och ljungplantorna sköt nya, för djuren, näringsrikare skott.⁹⁴ I vissa fall kunde ljungheden, i stenfria områden, även brännas för att få åkermark ett par år. Bränningen gav en tillfällig röjgödslingseffekt och kunde på så sätt öka till exempel rågskörden.⁹⁵ Även rovor eller potatis kunde odlas ett par år på ljunghedsåker.⁹⁶ Enligt uppgifter från både Halland och Skåne hackades ljungen först, därefter brändes marken och i askan sattes till exempel potatis.⁹⁷

Hur ofta ljungheden behövde brännas varierade mellan olika platser och markslag men ungefär var femte till tionde år.⁹⁸ Efter tio år hade ljungen ofta utvecklats så pass att den trängt undan en stor del av annan växtlighet. Ljungen brändes i de flesta fall på våren men även höstlig ljung-

⁸⁵ Stenström, J. & Forshed, N., 2004, s. 15.

⁸⁶ DAG, *acc. nr. 6195*.

⁸⁷ DAL, *acc. nr. S3997A*.

⁸⁸ DAG, *acc. nr. 4808* samt *5469*,

⁸⁹ DAG, *acc. nr. 6195*.

⁹⁰ Nilsson, J., 1978, s. 26.

⁹¹ Sjöbeck, M., 1933, s. 87.

⁹² Stenström, J. & Forshed, N., 2004, s. 19.

⁹³ Malmer, N., 1968, s. 181.

⁹⁴ Vad Odgaard, B., 1994, s. 159.

⁹⁵ Wibeck, E., 1912, s. 8.

⁹⁶ Malmer, N., 1968, s. 177.

⁹⁷ DAL, *acc. nr. S2274B* samt *S3058A*.

⁹⁸ Malmström, C., 1939, s. 208.

bränning förekom, det viktigaste var att marken inte var för torr, eftersom branden då riskerade att spridas över större områden än planerat.⁹⁹ Bränning var femte till tionde år gällde troligen den *egentliga ljungheden*. Behovet av bränning på fuktheden var inte lika stort eftersom ljungheden inte blir lika dominerande på fuktiga hedar.¹⁰⁰ Även mossarna brändes, för att få mer tuvdun. I Sunnertorpa i Torpa socken, i sydvästra Småland, anges att man i slutet av 1800-talet brände mossmarken varje år medan ljunghedarna brändes med 10-15 års mellanrum. I Stackarp i samma socken anges det att fram till 1900-talets första årtionde brände man ljunghedarna vart tredje år och mossmarken varje år.¹⁰¹

Ljunghedbränning förekom under 1800-talet i större eller mindre skala i Bohus, Skaraborgs, Älfsborgs, Kronobergs, Kristianstads samt i synnerhet i Hallands län. Ett par uppgifter tyder även på att ljunghedbränning skulle ha varit en mer seglivad företeelse i Halland.¹⁰²

För- och nackdelar med ljunghedsbruket

Till en början utgjorde möjligheten till vinterbete på ljunghedarna en grundförutsättning för att hålla husdjur och således för att bedriva jordbruk. Möjligheten till vinterbete medgav också en mindre areal ängsmark och således ett mindre intensivt jordbruk. Ljunghedsbruket erbjöd alltså ett extensivt jordbruk, där arbetsinsatserna var förhållandevis små. Ljungheden erbjöd även en divers användning och blev på så sätt en reserv i nödtider, där behovet av en god åker- eller ängsskörd inte blev lika trängande. Då jägmästare Hemberg beräknar avkastningsförmågan på ljunghedbevuxna marker vs. skogbevuxna marker, så förenklar han resonemanget något genom att endast räkna ljungheden som en betesresurs, vilket den inte alls var.

Troligen visar ändå Hembergs beräkningar på ljunghedsbrukets begränsningar då det gällde att ge en god ekonomisk avkastning. Möjligen innebar ljunghedsbruket, som Hemberg påstår, en ekonomisk förlustaffär för såväl den enskilde som för nationen. Ljunghedsbrukets begränsade produktionsförmåga gjorde det svårare att nära en växande befolkning och med färre människor torde det varit svårare att genomföra förändringar inom jordbruket.

Ljunghedsbruket innebar en begränsad möjlighet till produktionsomläggning. Ljungheden är, som tidigare nämnts, mycket konkurrenskraftig på öppna marker under inflytande av ett klimat som Hallands, således var det svårt att göra sig av med ljungheden då den väl intagit en plats i landskapet. Ljungheden spred sig även in på inägorna. Då ljungheden intog ängsmarken krympte arealen som kunde producera vinterfoder och ljungheden blev ännu viktigare som betesresurs vintertid, och den negativa spiralen var ett faktum. Ljunghedbränningen, som måste genomföras för att erhålla ett någotsånär fullgott bete på ljungheden, hade negativa konsekvenser, särskilt i ett längre tidsperspektiv. Den tillfälliga röjgödslings-

⁹⁹ Malmer, N., 1965, s. 126.

¹⁰⁰ Stenström, J. & Forshed, N., 2004, s. 30-31.

¹⁰¹ Markheden, M., 2000.

¹⁰² Dusén, P., 1893, s. 50 samt Wibeck, E., 1912, s. 12.

effekt som bränningen innebar gjorde marken näringsfattigare i längden. Kväveförrådet förstördes och övriga växtnäringssämnen överfördes i askan i lättlöslig och lättupptaglig form, vilket gjorde att de lätt kunde tvättas bort med regnet. Bränningsintervallerna påverkade hur mycket skada marken tog. Om ljungheden brändes med korta mellanrum blev dess matjordslager förtunnat och försämrat. Var tiden mellan bränningarna längre, så blev matjordslagret mäktigare och den sura råhumusen kunde övergå till så kallad mild humus eller till god skogsjord.¹⁰³ Då det i Halland, som tidigare nämnts, var vanligare med hedar med mer ris och mindre gräs och örter, krävde de halländska ljunghedarna mer frekventa bränningar.

Synen på ljunghedsbruket

Att döma av tidskrifter och andra handlingar för skogsbruk, så rådde det snarast ett förakt mot hedbondens verksamhet inom den svenska statsmakten och bland skogsförespråkare i gemen under 1800- och 1900-talet. Det finns otaliga citat att hämta i dessa skrifter som visar på hur illa man från dessa håll tyckte om framförallt ljunghedbränningen. Sådär skrev överjägmästare Brummer: *”Nästan öfver hela Riket, åtminstone å de flesta orter, finnas de tydligaste och därjämte beklageligaste märken, hvilka ingen förnuftig och vältänkt medborgare bör eller kan betrakta utan fasa och avsky efter det skadeliga, ja, jag vågar säga det fördömda brännandet, och det mest i de orter, hvaräst skogsbristen redan visar sina bedröfveliga svårigheter. Det oakadt utöfvas den dock därstädes årligen.”*¹⁰⁴ Hemberg uttrycker föraktet mot ljunghedbränningen särskilt tydligt: *”Bland alla faktorer, som hämmande träda skogsodlingsintresset till mötes, verkar dock intet så hindrande, så förlamande och afskräckande som den, ”horribile dictu”, ännu i 19:de århundradet vår egen och ett par andra provinsers jordkultur vanbedrande ljunghedbränningen.”*¹⁰⁵ samt *”Ljunghedbränningen är ljunghedets moder; modren är våldet på naturen och därför straffad genom den, ett tynande missfoster liknande, torftiga vegetationen.”*¹⁰⁶

Även i lagboken framträder ett starkt missnöje mot ljunghedbränningen, och i reaktionerna mot lagen framträder behovet och intresset för ljunghedbränning från böndernas sida. Troligen såg statsmakten vad som var fördärligt för nationen och den enskilde bonden såg vad som var ett rationellt jordbruk för honom. I 1734 års skogsordning särskiljs för första gången ljunghedbränning från andra former av svedjning. Här anges att det skadliga och fördärliga sättet att bränna ljunghedar är förbjudet på de ställen där det finns duglig skogsväxt. Detta förbud följdes inte, enligt samtida författare. Enligt en kunglig resolution från 1762 medgavs bönder i Skaraborgs och Älvsborgs län att bränna ljungheden om våren, då marken var fuktig. I Halland däremot försökte landshövdingen 1776 förbjuda ljunghedbränning, vilket möttes av ihärdigt motstånd från bönderna. Domstolsförhandlingar ledde till att Gustav III 1781 fastslog att både västgöta- och hallandsbönder kunde tillåtas bränna ljunghedar på våren och hösten om en syneförrättning hade tillåtit detta. Inte heller denna förordning efterlevdes, ljunghedbränningen fortsatte utan syneförrättningar.

¹⁰³ Hollgren, C. A., 1907, s. 292.

¹⁰⁴ Brummer är här citerad ur Wibeck, E., 1912, s. 10.

¹⁰⁵ Hemberg, E., 1881, s. 70.

¹⁰⁶ Ibid., s. 72.

I skogsordningen 1805 försökte i alla fall ljungbränningens grövsta missbruk stoppas genom att bränning av sandmo samt bergaktig och stenbunden mark förbjöds. Inte heller denna förordning fick stå kvar utan att den korrigerades. 1819 beslutade riksdagen att en hemmansägare kunde ansöka om att få bränna även sandmo samt bergaktig och stenbunden mark, en lokal syneman skulle fatta beslut om bränningens genomförande.¹⁰⁷ Även Hallands läns hushållningssällskaps första sammanträde ägnades bland annat åt att diskutera ett förbud mot ljungbränning.

Att förbuden mot ljungbränning inte efterlevdes visar på att det fanns ett starkt intresse från hedböndernas sida att få fortsätta med ljunghedsbränningen. Det visar på att bönderna själva såg på ljunghedsbruket som det, efter givna förutsättningar, bästa sättet att bedriva jordbruk på. Detta innebär inte i sig att jordbruket inte kantades av armod, men något realistiskt alternativ fanns troligen inte under 1700- och början av 1800-talet. Men att omläggningen av jordbruket i Halland därefter skedde med en betydande hastighet tyder på att det ändå fanns ett intresse från de halländska bönderna att lägga om jordbruket, när möjligheten gavs, med hjälp av statliga anslag.

¹⁰⁷ Wibeck, E., 1912, s. 7-12.

Del II – Detaljstudie

Denna detaljstudie utgörs till största delen av kartanalyser över delar av Hishults socken i sydöstra Halland samt delar av Ås socken i nordvästra Halland. De kartor som har använts är skifteskartor över socknarnas utmarker samt den Häradsekonomiska kartan från 1920-talet och den ekonomiska kartan från 1960- och 1970-talet. Utöver kartmaterialet, som kan berätta om socknarnas markanvändning av utmarken från och med 1800-talets början, har kartuppgifterna kompletterats med uppgifter från *Hallands landsbeskrivning*.¹⁰⁸ *Hallands landsbeskrivning* är en unik källa för Halland, vilken ger en systematisk redogörelse för gårdar på den halländska landsbygden på 1720-talet. Landsbeskrivningen tillkom på landshövding Wilhelm Bennets order, i syfte att skaffa överblick över tillståndet i länet. *Hallands landsbeskrivning* är tidstypisk i sin detaljrika redovisningsiver och kan ge en bra översikt över ljunghärens och skogens utbredning i Halland före skifteskartornas tid. Över Ås socken lämnas uppgifter om utmarkens vegetation och beskaffenhet på 1700-talet medan det över Hishults socken endast finns knapphändiga uppgifter, varför analysen över markanvändningen i Hishults socken inleds i början av 1800-talet.

Kartanalyserna börjar med storskifteskartor från början av 1800-talet och slutar med den ekonomiska kartan från 60- och 70-talet. Över Hishults sockens utmark finns det dels en storskifteskarta från 1824-27¹⁰⁹, dels en laga skifteskarta från 1853-58¹¹⁰. Över Ås sockens utmark finns det en storskifteskarta, vilken upprättades 1809-13.¹¹¹ Storskiften omfattade som regel endast inägomarken men i de fall då flera byar och hemman hade gemensamma utmarker skiftades även utmarken.¹¹² I Halland var det, som tidigare nämnts, länge vanligt att flera byar och socknar hade gemensamma utmarker. Så länge det rörde oklara individuella ägoförhållanden beträffande utmarken var det inte möjligt att skifta inägomarken. Eftersom storskiftet i Hishults socken inte vann laga kraft finns det även en laga skiftesförrättning över hela socknens utmark.

Över de tre skifteskartorna har upprättats historiska kartöverlägg. Metoden att framställa historiska kartöverlägg innebär att en historisk originalkarta först avritas på en genomskinlig ritfilm. Excerpten förminskas därefter till skala 1: 10 000 för att möjliggöra nästa steg i processen: tolkning och rektifiering. Vid rektifieringen rättar man till vinkelfel och andra fel som lantmätaren gjort i originalkartan, mot den ekonomiska kartan. Denna kartbild renritas slutligen på en genomskinlig ritfilm, varefter den läggs på den ekonomiska kartan i skala 1: 10 000 och tolkningsarbetet tar vid. För en utförligare genomgång av metoden för kartöverlägg hänvisas till Cserhalmis *Fårad mark* (2002) samt Tollins *Ättebackar och ödegården* (1991). För att göra kartöverläggen överskådliga har fokus för denna uppsats legat på att redovisa ljunghärens och skogens utbredning under 1800-talet första hälft. Kartöverläggen är alltså inte

¹⁰⁸ *Hallands landsbeskrivning 1729, Labolms fjögderi* samt *Varbergs fjögderi*.

¹⁰⁹ Storskifteskarta med beskrivning (M26-1:1), 1824-27.

¹¹⁰ Laga skifteskarta med beskrivning (M26-1:3), 1853-58.

¹¹¹ Storskifteskarta med beskrivning (M88-1:3), 1809-13.

¹¹² Tollin, C., 1991, s. 22-23.

exakta avritningar av skifteskartorna, bland annat har alltför små markslagsområden inte kunnat redovisas i kartöverläggen. I skifteskartorna angavs även så kallade *gradtal*, dessa har på grund av tidsbrist utelämnats för denna kartanalys. Då lantmätaren skulle värdera marken vid olika förrättningar använde han sig av gradtal, vilket angav hur värdefull marken var, till exempel hur lämplig marken var för odling, i förhållande till den övriga marken inom förrättningsområdet. Ju högre gradtal, desto sämre mark. Vanligen var gradtalen mellan 1 och 100. Värdet på marken beräknades genom att dividera markytan med gradtalet, ju högre tal desto högre värde. Det är rimligt att tänka sig att markslagsområden med ett högre gradtal i större utsträckning skogsplanterades och att områden med lägre gradtal odlades upp.

Valet föll på Hishults och Ås socken dels eftersom det är trakter som ligger inom det område där ljunghedarna var utbredda för 200 år sedan, dels eftersom det över Hishults och Ås socken finns upprättade detaljerade skifteskartor över socknarnas utmarker. Dessutom representerar Hishults och Ås socken två olika ljunghedstrakter: inlands- och kustbygd, vilket förhoppningsvis ska ge ett bättre underlag för en generaliserande analys av markanvändningsförändringarna i Halland mellan 1800-talets början och 1900-talets slut.

Figur 3: Karta över Hallands län med undersökningsområdena markerade i grått.

Hishults socken

Hishults socken hör till Hallands sydligaste härad, Höks härad. Socknen ligger i Laholms kommun i sydöstra Halland och är belägen kring Smedjeån. Höks härads östra del är ett skog- och mossrikt platålandskap,

bergrunden är i allmänhet urberg, vanligen gnejs.¹¹³ Namnet "Izhwlte" finns belagt från 1475.¹¹⁴ Det betyder ungefär "liten skog av idegran".¹¹⁵ Även om Hishults socken tillhörde Hallands skogsbygder så menar C. M. Rosenberg i sitt geografiska lexikon över Sverige från andra hälften av 1800-talet, att skogstillgången i Hishult är "föga betydande" och att ljunghedarna är "vidsträckt".¹¹⁶

Denna uppsats behandlar ett område i östra Hishults socken, norr och öster om Storesjö. Områdets storlek är omkring fem kilometer i nord-sydlig riktning och 3-4,5 kilometer i öst-västlig riktning. Undersökningsområdet har delats upp i tre delområden. Längst norrut ligger område 1, vilket gränsar mot Knäreds socken i norr och Markaryds socken i öster. Sydöst om detta område ligger område 2 som även det gränsar mot Markaryds socken i öster, Handskholmen i nordväst och Norra Össjö i sydväst. Område 3 ligger sydväst om område 2 och gränsar mot Fagerhults socken i dåvarande Kristianstads län i söder och Markaryds socken i öster.

Storskifteskartan, skala 1: 4 000, 1824-27

Storskifteskartan upprättades av lantmätare J. E. Wallmark, som genomförde karteringen 1824-27. Förrättningen vann aldrig laga kraft. I textbeskrivningen till kartan ges en utförlig beskrivning över vegetationen och markens beskaffenhet i de, av lantmätaren, indelade markslagsområdena. På utmarken är ljungmarker, mossar, skogsbevuxna marker, kärr, betesmarker, berg och backar markerade. Inägorna förutsätts företrädesvis bestå av åker- och ängsmark. Storskifteskartan över Hishults socken återfinns på kartöverläggen 1a, 1b, 2 och 3.

Område 1: På 1820-talet dominerar området av sten- och grusbackar, varav en del anges vara skogbevuxna. Sten- och grusbackarna upptar omkring 40 % av område 1. Även mossar är allmänt förekommande. Mossmarkerna återfinns i de lägre terrängerna samt i anslutning till sjöar och vattendrag. Även kärr förekommer fläckvis. Tillsammans utgör mossar och kärr 15-20 % av området. Det finns fyra ljungmarksområden markerade i området, varav ett större norr om Högaholmas inägor. Tre områden är markerade som god betsmark, två mindre och ett lite större, alla i den västra delen av område 1. Tre intag finns i området: ett öster om Grötsjön, ett på gränsen mot Högaholmas inägor och ett mindre intill Kjällstorpsbyggets inägor.

Område 2: I detta område är mossmarkerna dominerande. Kärren förekommer fläckvis och är något fler än i föregående område. Tillsammans upptar moss- och kärrmarkerna omkring 40 % av område 2. Även ljungmarkerna är relativt vanligt förekommande även om deras totala areal inte uppgår till mer än knappt 10 %. Flera områden är markerade som skogbevuxna, uppskattningsvis en tredjedel av område 2. Relativt stora områden har lantmätaren markerat som god mark eller god betes-

¹¹³ Sjögren, O., 1932, s. 398-400.

¹¹⁴ h. k. nr. 29963

¹¹⁵ *Nationalencyklopedien, band 9.*

¹¹⁶ Rosenberg, C. M., 1982.

mark. Intill Norra Ösjös inägor betecknas ett område som odlingsmark, vilket betecknade mark som var lämpad för nyodling. Två områden är markerade som ”gatemarken”, vilket betecknade tomtmark.

Område 3: I det tredje området fördelas mossar, ljungmarker, kärr och skogbevuxna marker relativt jämnt på 1820-talet. Ett större område betecknas Södra furet och två mindre områden, ett i väster och ett längst i öster, beskrivs som skogbevuxen furumark.

Sammanfattning: Av ovanstående kartanalys av östra delen av Hishults socken går det knappast att dra slutsatsen att ljunghedarna i Hishults socken var ”vidsträckt” på 1820-talet. De områden som lantmätare Wallmark markerat som ljungmark täcker uppskattningsvis mindre än 10 % av undersökningsområdet. Ljung- och mossmarker täcker tillsammans uppskattningsvis omkring 20 % av undersökningsområdet. Om mossarna var ljungbevuxna går inte att utläsa av storskifteskartan men då ljung även växer på fuktigare marker är det sannolikt att även en del mossar var ljungbevuxna. Flera ljungmarksområden gränsar till mossar och kärr och i område 3 är två ljungmarksområden markerade som insprängda i mossen. Detta gör det troligt att det i vissa fall var en flytande gräns mellan vad som kallades ljungmarker och moss- och kärrmarker.

Skogstillgången i Hishults socken förefaller inte vara ”föga betydande” på 1820-talet. Skogbevuxen mark finns det enligt storskifteskartan tämligen gott om, uppskattningsvis omkring 30 % i hela undersökningsområdet. Det är endast i område 3 som lantmätaren anger vilket trädslag som växer på den skogbevuxna marken. Då tall är det trädslag som anges växa i område 3 är det troligt att även en del av de andra skogbevuxna områdena utgjordes av detta trädslag.

Förmodligen användes det mesta av utmarken som betesmark. God betesmark anges att det finns i alla delområden men minst areal i område 1. Den mark som betecknas som god betesmark är företrädesvis skogbevuxen mark men även mossmarkerna och ljungmarkerna nyttjades troligen för bete. I område 1 är en mosse angiven som betesmosse.

I område 1 och 3 är sammanlagt tre mindre ljungmarksområden angivna som ljungslåtter, varför det går att dra slutsatsen att ljung även användes som foder till de stallade djuren. Även de två intagen i område 1 användes troligen för sidvallslåtter för att dryga ut höskörden från ängarna på inägorna.

Laga skifteskartan, skala 1: 4 000, 1853-58

Laga skifteskartan upprättades av J. E. Wallmarks son, lantmätare J. S. Wallmark, som genomförde karteringen 1853-58. Förrättningen vann laga kraft 1859. Kartan och textbeskrivningen liknar mycket storskifteskartan och dess beskrivning. Markslagsgränserna är i stort sett desamma och textbeskrivningen är lika utförlig som storskifteskartans. Liksom på storskifteskartan är mossar, kärr, ljungmarker samt berg, backar och kullar markerade på laga skifteskartan. De skogbevuxna markerna har

ofta specificerats till furubevuxna marker. Inägorna förutsätts fortfarande företrädesvis bestå av åker och äng. Laga skifteskartan över Hishults socken återfinns på kartöverläggen 4, 5 och 6.

Område 1: Område 1 domineras av skogbevuxen mark samt berg och backar på 1850-talet. Omkring 50 % av området anges som skog- eller trädbevuxet varav tre fjärdedelar specificeras till furuskog och två mindre områden på gränsen mot Knäreds socken anges vara bevuxna av bok. Mossar och kärr är fortfarande allmänt förekommande och utgör tillsammans uppskattningsvis 20 % av området. Inget område anges längre som ljunghmark. Ett större område på gränsen mot Markaryds socken i Kronobergs län anges vara skogbevuxen betesmark. De tre intagen är desamma som på storskifteskartan med ett tillägg: ett mindre intag intill Kjällstorpsbyggets inägor.

Område 2: På 1850-talet domineras område 2 av skogbevuxen mark, uppskattningsvis 50 % av marken är bevuxen med träd eller skog, varav den största delen specificeras till furuskog. Tre områden, i väster, söder och öster, anges vara bevuxna av ung eller smått furu. Mossarna och kärren upptar tillsammans omkring 30 % av området. Två mindre områden på gränsen mot Högaryds inägor betecknas som ljunghmark. Intill Björnhults mosse betecknas ett mindre område som skogbevuxen ljunghmark. Två mindre områden, på gränsen mot Norra Össjö bys inägor, betecknas som betesmark. Det område som betecknades som odlingsmark på storskifteskartan finns kvar på 1850-talet. Tre områden, intill Norra Össjö, Fälleberg och Rishult, markeras som gata eller gatebackar.

Område 3: Knappt en tredjedel av område 3 utgörs av moss- och kärrmarker i mitten av 1800-talet. Mindre än 20 % av området uppges uttryckligen vara skogbevuxen mark. Två områden väster om Gårdsjön betecknas som ljunghmark. Mellan Gårdsjön och Mellansjön betecknas ett område som intag. Mellansjön omges på alla sidor av backar.

Sammanfattning: På 1850-talet betecknas endast obetydliga arealer som ljunghmark i undersökningsområdet. Huruvida det inte längre växer någon ljungh alls på de marker som betecknades som ljunghmark på 1820-talet är inte möjligt att avgöra utifrån laga skifteskartan. Till exempel anges det större ljunghmarksområdet på storskifteskartan i område 1 endast med egennamnet Norra Lids backar på laga skifteskartan. Det område som betecknades som ljunghslätter i område 3 på storskifteskartan betecknas som Broslätten intag på laga skifteskartan, vilket kan betyda att marken fortfarande används för slätter. Då ljunghen inte anges specifikt var den sannolikt dock inte lika dominerande längre. Ett par områden som betecknades som ljunghmark på 1820-talet, betecknas på 1850-talet som furubevuxen mark, både gammal furuskog och smått furu.

Mossarna upptar uppskattningsvis en femtedel av området och moss- och kärrmarkerna tillsammans knappt 30 % av hela undersöknings-

området. Moss- och kärrmarkerna är i stort sett desamma på 1850-talet som på 1820-talet.

Den skogbevuxna marken uppgår till omkring 40 % av östra Hishults socken i mitten av 1800-talet, vilken till största delen består av furuskog. Stora områden i område 1 som på storskifteskartan angavs som stenbergsbackar eller grusbackar utan skog, är på laga skifteskartan angivna som furubevuxna backar. I område 2 och 3 är det endast mindre områden med skogbevuxen mark som tillkommit mellan 1820- och 1850-talet, i område 2 företrädesvis på tidigare ljunghärad.

I område 1 är ett större område betecknat som skogbevuxen betesmark på 1850-talet. I område 2 är det endast två mindre områden som betecknas som betesmark, att jämföra med storskifteskartans relativt stora betesmarksområden. Inget område anges längre som ljunghärad men intagen i område 1 används troligen fortfarande för sidvallsslätter.

Häradsekonomiska kartan, skala 1: 20 000, 1919-25

Den del av Hishults socken som behandlas i denna uppsats återfinns på det Häradsekonomiska kartblad som kallas Össjö.¹¹⁷ Den Häradsekonomiska kartan baserades på laga skifteskartor och ger en bra översikt över markanvändning, vegetation, bebyggelse, kommunikationer och gränser. Marken är inte längre uppdelad i inägor och utmark men för denna uppsats är det i första hand de före detta utmarksområdena som har studerats. I undersökningsområdet återges barrträd som stjärnkryss, lövträd som ringar och sankmark markeras som svarta, horisontella linjer. Åkermark syns i kartan som gula områden. På den Häradsekonomiska kartan kan även utläsas fastslagna fastighetsgränser i form av röda linjer.

Område 1: Området utgörs till hälften av skogbevuxen mark och till hälften av sankmark. Skogen utgörs till allra största delen av barrskog, troligtvis mest tall. I nordöstra hörnet av område 1, vid gränsen mot Knäreds socken och Kronobergs län, är skogen uppblandad med lövträd. Omkring 30 åkerområden finns utspridda i området under 1900-talets första hälft.

Område 2: Område 2 fördelas någorlunda lika mellan skogs-, sank- och åkermark på 1920-talet. Skogsmarken utgörs nästan uteslutande av barrträd. I västra delen av området upptar åkermarken omkring hälften av arealen, medan skogs- och mossmarkerna dominerar i öster.

Område 3: Barrskogbevuxen mark och sankmark upptar vardera omkring 40 % av arealen i område 3 på 1920-talet. Den återstående femtedelen utgörs av åkermark, vilken koncentrerats utmed vägen, som korsar området i öst-västlig riktning.

Sammanfattning: Att det skulle finnas någon ljunghärad kvar i östra Hishults socken på 1920-talet är inte sannolikt. I område 3 har det

¹¹⁷ Häradsekonomiska kartan, kartblad Össjö, 1919-25.

sydligaste av de områden som markerades som ljungmark på 1850-talet odlats upp på 1920-talet. Det andra ljungmarksområdet i område 3 är på den Häradsekonomiska kartan angivet som lövskogbevuxen mark samt sankmark. De ljungmarker som fanns kvar i område 2 på 1850-talet är på 1920-talet barrskogbevuxna. Sankmarkerna är fortfarande mycket allmänna i undersökningsområdet, uppskattningsvis knappt 30 % av arealen. Den åkermark som har upptagits mellan 1850- och 1920-talet återfinns företrädesvis på tidigare moss- och kärrmark men även på ljungmark och skogbevuxen mark. De skogbevuxna markerna är i stort sett desamma i område 1 och 3 på 1850- och 1920-talet medan de i område 2 har minskat i areal och blivit åkermark.

Ekonomiska kartan, skala 1: 10 000, 1949-1973

Det område som här behandlas återfinns i skärningen mellan fyra ekonomiska kartblad: 4D 1a, 4D 1b, 4D 2a samt 4D2b.¹¹⁸ Skillnaderna mellan den ekonomiska kartan på 1940-talet och 60- och 70-talen är så små att vad som här redogörs är en sammanfattning för de båda kartorna.

Område 1: Området är till största delen skogbevuxet på 1970-talet. En del fuktigare marker, mossar och kärr, är dock fortfarande trädlösa. Nordväst och nordöst om Högholma finns större områden med trädlös sankmark. 10-15 åkerområden återfinns på 1970-talet i område 1.

Område 2: Området utgörs på 1970-talet till omkring en tredjedel av åkermark. Resterande områden utgörs till största delen av skogbevuxen mark. Endast mindre sankmarksområden, utspridda i hela område 2, är fortfarande trädlösa på 1970-talet.

Område 3: Område 3 liknar föregående område i det avseende att det på 1970-talet utgörs av till knappt en tredjedel av åkermark och resterande delar utgörs till största delen av skogbevuxen mark. Den areal som inte är trädbevuxen eller åker på 1970-talet är försvinnande liten.

Sammanfattning: Den största skillnaden mellan 1920- och 1970-talet i östra Hishults socken är att skogen upptar större arealer. Gårdsjön, Mellomsjön (Mellansjön på 1920-talet) och Store sjö (Storsjön på 1920-talet) har genomgått sjösänkning mellan 1920- och 1970-talet. Detta berör område 2 och 3, där mossar och kärr gjorts mer lämpliga för skogsplantering eller självsådd av skog. I område 2 och 3 har även åkermarkens areal utvidgats vilket bör kunna sättas i samband med sjösänkningen. Tydligaste sambandet mellan sjösänkning och utökad åkerareal syns på Björnhults tidigare inägor. I övrigt har uppodling skett på såväl sankmark som skogbevuxen mark mellan 1920- och 1970-talet. I område 1, i norra delen av undersökningsområdet, har åkermarkens areal minskat. Drygt hälften av de marker som odlades på 1920-talet är på 1970-talet mer eller mindre trädlösa marker. Det är främst den odlingsmark som ligger på sankare marker som har övergivits för åkerbruk mellan 1920- och 1970-talet.

¹¹⁸ Ekonomiska kartan, kartblad 4D 1a, 4D 1b, 4D 2a, 4D 2b, 1949, 1968 samt 1973.

Markanvändningsförändringar i Hishults socken

I följande avsnitt ges en sammanfattande analys av markanvändningsförändringarna i Hishults socken mellan 1820- och 1970-talet. Det är företrädesvis förändringarna av ljung-, skogs- och odlingsmarkerna som behandlas.

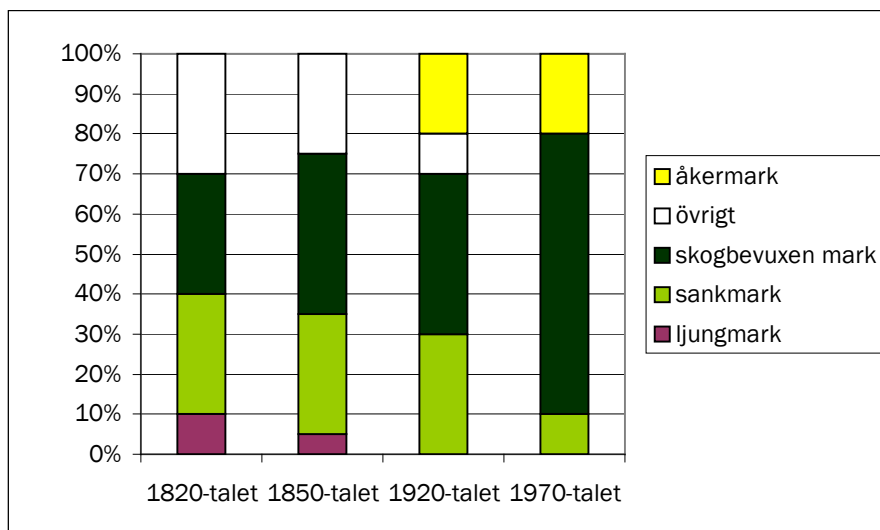
Ljungmarkerna i Hishults socken förefaller ha minskat redan under första hälften av 1800-talet och ersatts av skog eller trädbevuxen mark. Lantmätare Wallmark den yngre, skriver i textbeskrivningen till laga skifteskartan att det på 1850-talet växer smått furu på en del av de marker som var ljungbevuxna vid tiden för storskiftet. Detta visar på att ljungmarkerna har fått stå tillbaka för skogen någon gång mellan 1820- och 1850-talet i östra Hishults socken. Skogsökningen är troligen ett resultat av att självsådda träd har kunnat etablera sig på ljungmarkerna snarare än skogsplanteringsföretag. Under första hälften av 1800-talet hade inte statsmakten eller hushållningssällskapen börjat dela ut plantor eller frön till bönderna. Hishults sockens utmark var fortfarande oskiftad fram till laga skiftet och ljungmarkerna och skogen ägdes således gemensamt i byarna eller i hela socknen. Det var en kostsam och stor investering för den enskilde bonden att plantera skog och sådana företag var sannolikt ovanliga på allmänningar under första hälften av 1800-talet.

De områden som lantmätaren kallar betesmark är färre på 1850-talet än på 1820-talet i östra Hishults socken. Huruvida det i själva verket var en mindre areal som upptogs för bete under 1850-talet än vid tiden för storskiftet är inte säkert. Då skogen upptog större arealer mellan 1820- och 1850-talet, bland annat på ljungmarkerna, samtidigt som betesmarksarealen förefaller ha minskat, är det dock troligt att betetrycket på utmarken minskade under den här tiden i Hishults socken. Hur lantmätaren väljer att dela in marken i kartbilden och vad lantmätaren väljer att skriva i textbeskrivningen berättar något om vilka marker som var viktigast vid den aktuella tidpunkten. Mellan tiden för storskiftet och laga skiftet förefaller fokus delvis ha flyttats från betesmarker till skog. På storskifteskartan redovisas betesmarkerna med större noggrannhet än på laga skifteskartan och lantmätare Wallmark den yngre redovisar skog och trädslag med större omsorgsfullhet än sin far.

Även om skogen har fått ökad utbredning i östra Hishults socken mellan 1820- och 1850-talet, så sker den största ökningen i skogsmarksareal mellan 1920- och 1970-talet. Mellan 1920- och 1970-talet är det företrädesvis sankmarkerna som blir skogsbevuxna. På den Häradsekonomska kartan är ägogränserna utritade i form av röda linjer. Någon skillnad i skogens utbredning mellan de olika markägarna går inte att urskilja, skogen fördelar sig jämt mellan de olika markägarna.

Den mesta nya odlingsmarken har tillkommit i undersökningsområdet mellan 1850- och 1920-talet. Mellan 1920- och 1970-talet har den utökats ytterligare. Odlingsmark har upptagits på alla typer av markslag: ljungmark, skogbevuxen mark och sankmark. Mellan 1850- och 1920-talet är det i första hand tidigare skogbevuxen mark som har upptagits för odling

men även ljung- och mossmark. På 1900-talet utökades odlingsmarken främst på sankmarkerna.

Figur 4: Diagrammet visar den ungefärliga fördelningen mellan olika markslag och markanvändningar på Hishults sockens utmark mellan 1820- och 1970-talet.

Ås socken

Ås socken, som till ytan är ungefär hälften så stor som Hishults, ligger i nordvästra Halland, i Viske härad. Socken, som tillhör Varbergs kommun, ligger strax norr om Varberg och begränsas i norr av Viskan. Sockennamnet finns belagt från 1345, (*in*) *Aas*¹¹⁹, vilket då syftade på kyrkbyn, som idag har namnet Åsby¹²⁰. Socken består av två markanta dalar, vilka skiljs åt av bergshöjder. Dalarna utgjorde inägorna och bergshöjderna utmarken. Berggrunden är urberg, mest gnejs, och de lösa jordlagren är sand och lera.¹²¹

Undersökningsområdet för den här uppsatsen täcker halva Ås socken och har delats upp i två delområden. Område 1 ligger i nordvästra delen av Ås socken och område 2 i sydöstra delen. Område 1 är omkring tre kilometer i öst-västlig riktning och två kilometer i syd-nordlig riktning. Område 2 är tre till tre och en halv kilometer i öst-västlig riktning och en och en halv kilometer i syd-nordlig riktning. Det norra området begränsas av Bjurum i norr och Freared och Bäck i väst, i östlig och sydlig riktning fortsätter Ås socken. I sydöstra delen av område 1 övergår detta i område 2, vilket begränsas av Västra Derome i öst och Torpa socken i söder.

Hallands landsbeskrivning, 1729

Vad som gällde för denna gårds utmark i Ås socken på 1720-talet verkar vara allmängiltigt för hela socknens utmark: ”*Ingen skoug vidare än ingjerdas i beteshagen och gierdet af någre Ecker samt ahl basell run hägg och allebuskar, dehl*

¹¹⁹ DS 3948

¹²⁰ Wahlberg, M., 2003, s. 380.

¹²¹ Sjögren, O., 1932.

utj en liten Tärfmåse samfällt betes mark med Åbs by Boosgården och Byroms by Skerin och Stenig [...].¹²² Ås sockens utmark förefaller ha varit helt trädlös på 1720-talet, med undantag för äldre ekar och buskar av företrädesvis hassel och al i beteshagarna. Utmarken, det vill säga betesmarken, var samfällad mellan flera byar och förutom trädlös också mycket stenig. Ljung nämns endast på något enstaka ställe i landsbeskrivningen över Ås socken, då det står att mulbetet mest består av ljung.

Storskifteskartan, skala 1: 4 000, 1809-13

Storskifteskartan över Ås socken upprättades av två lantmätare: Eric Delin, som genomförde karteringen 1810-11 och Jöns Adolph Delin som genomförde karteringen 1813. Förrättningen vann laga kraft 1814. I textbeskrivningen till kartan beskrivs de av lantmätarna indelade markslagsområdena närmare med avseende på markens och vegetationens beskaffenhet. Ibland beskrivs ett område endast med ett egennamn, vilket dock ofta skvallrar om vilket markslag det är fråga om. På kartan är höjder i form av berg, kullar och åsar markerade och mellan dessa dalar. Ljung-, moss-, och kärrmarker markeras på kartan, liksom betes-, odlings-, och utmarker samt intag. Skog eller träd omnämns varken i textbeskrivningen eller i form av symboler på kartan. Storskifteskartan över Ås socken återfinns på kartöverläggen 7 och 8.

Område 1: Området domineras av berg. Berg, åsar, kullar, och bergländig mark upptar omkring tre fjärdedelar av område 1 på 1810-talet. I västra delen av område 1 upptar ljungmarken knappt 20 % av arealen medan ljungmarken i östra delen av området upptar mindre än 10 %. Mot Bjurums bys inägor finns ett större kärrmarksområde och ett område som beskrivs som stenig grusjord. Mindre mossmarksområden är jämt fördelade i hela området men upptar tillsammans inga stora arealer, mindre än 10 % av området. Ett par områden anges vara utmark, utan närmare beskrivning. Två områden, centralt i område 1, betecknas som betesmark. Ett par mindre områden betecknas som odlings-, slätt-, och gräsmark. Flera mindre intag finns utmed gränsen till Bjurums bys inägor samt mot Bäcks inägor.

Område 2: Även område 2 domineras av berg i början av 1800-talet men bergsområdena är mer uppsplittrade av andra markslag än i område 1. Vad som betecknas som berg upptar omkring 30 % av området. Lantmätarna har särskilt relativt stora områden som bergfri eller någorlunda bergfri mark. Mindre områden som betecknas som ljungmark finns i hela område 2 men omfattar sammanlagt mindre än 10 % av hela arealen. Lantmätarna har markerat tre områden som odlingsmark eller områden med lerjord. Mindre områden med mossmark finns i hela området men upptar mindre arealer än ljungmarken. Fem områden beskrivs som sidvall eller slättermark, varav ett litet område beskrivs som ljungslätter. Även mindre gräsmarksområden finns utspridda i hela område 2 men endast ett område betecknas som betesmark. Ett flertal mindre intag finns utmed gränsen till Västra Derome bys inägor.

¹²² *Hallands landsbeskrivning, Varbergs fögderi*, 1988, s. 425.

Sammanfattning: Undersökningsområdet domineras helt av berg och bergländig mark. De områden som lantmätarna markerat som bergig mark, i vilket inräknas berg, åsar och kullar, upptar mer än 50 % av undersökningsområdet. Hur stor andel av dessa bergiga marker som utgörs av kala bergsklippor utan någon vegetation alls går inte att avgöra utifrån storskifteskartan.

I *Hallands landsbeskrivning* angavs att det inte fanns någon skog alls i Ås socken på 1720-talet och att de få träd som fanns inom socknens gränser växte i beteshagarna. Troligen fanns det inte så mycket mer trädbevuxen mark i Ås socken 100 år senare. Några av de intag som finns, främst utmed gränserna mot Västra Deromes, Bjurums och Bäcks inägor, skulle kunna vara trädbevuxna beteshagar.

Precis som i Hishults socken upptar de områden som lantmätarna har markerat som ljungmark inte några större arealer i Ås socken i början av 1800-talet, sammanlagt 10-15 % av undersökningsområdet. Sannolikt var även en del av de områden som betecknas som bergig mark ljungbevuxna, då ljung kan växa även där det endast finns ett tunt jordtäckte. Men troligen var ljungen inte dominerande då lantmätarna inte betecknat området som ljungmark. I landsbeskrivningen nämns ljungen endast i samband med mulbete. Möjligen har lantmätarna Delin endast betecknat ett område som ljungmark då det beväxtes av så mycket ljung att det kunde tjäna som vinterbete för kreaturen. Ett mindre område i område 2 betecknas som ljungslätter, varför ljung troligen även användes som foder till stallade djur vintertid.

Moss- och kärrmarkerna upptar betydligt mindre arealer i Ås socken jämfört med Hishults socken, sammanlagt uppskattningsvis mindre än 10 % av undersökningsområdet. De sankmarker upptar inga större sammanhängande områden utan endast mindre, utspridda områden. Flera av mossmarkerna har delats upp mellan enskilda ägare på storskifteskartan. Troligen var mossmarkerna viktiga för att dryga ut höskörden på inägornas ängar, likaväl som de områden som betecknas som sidvall.

Förmodligen användes hela utmarken som betesmark och de få områden som betecknas som betesmark erbjöd troligen ett bättre bete för kreaturen. Möjligen var även de områden som endast betecknas som utmark eller dal bättre betesmark eftersom dessa områden återfinns i de lägre terrängerna, mellan den bergiga marken. De områden som beskrivs som gräsbevuxen mark utgjorde troligen också bättre betesmark. De många intag som finns utmed gränserna till Västra Deromes, Bjurums och Bäcks inägor användes troligen som beteshagar för kreatur som man ville ha under uppsikt, kalvar och kor, samt för åker- och ängsbruk.

Häradsekonomiska kartan, skala 1: 20 000, 1919-25

Ås socken återfinns på det Häradsekonomiska kartblad som kallas Torpa.¹²³ Även för Ås socken är det i första hand de före detta utmarks-

¹²³ Häradsekonomiska kartan, kartblad Torpa, 1919-25.

områdena som har studerats. Samma kartmarkeringar gäller som för Hishults socken med, för Ås socken, följande tillägg: bergiga partier är vita områden.

Område 1: På den Häradsekonomiska kartan domineras område 1 av barrskog, knappt tre fjärdedelar utgörs av barrskogsbevuxna områden. Enstaka lövträdssymboler finns i området, främst på gränsen mot Bjurums inägor samt utmed vägen som går i öst-västlig riktning från Freared. De kala bergiga markerna upptar inte längre några stora arealer, uppskattningsvis mindre än 10 % av område 1. Sankmarkerna upptar också mindre än 10 % av området. De uppodlade områdena utgör knappt 20 % av område 1 på 1920-talet.

Område 2: På 1920-talet är de områden som på 1810-talet betecknades som bergig mark i stort sett fortfarande kala och upptar omkring 30 % av arealen. Barrskogsbevuxna områden upptar lite större arealer, 30-40 % av område 2. Endast ett mindre område mot Västra Deromes tidigare inägor är bevuxet av lövträd. Nordvästra hörnet av område 2 är i stort sett helt uppodlat på 1920-talet. Sankmarker finns utspridda i hela området och upptar 10-15 % av arealen.

Sammanfattning: Undersökningsområdet har gått från att på 1810-talet varit dominerat av bergiga marker till att på 1920-talet domineras av barrskog. Sammantaget utgörs mer än hälften av undersökningsområdet av barrskog, troligen främst tall. Ett par av de områden, mot Västra Deromes inägor samt mot Bjurums inägor, som på storskifteskartan var intag, har lövträdssymboler på den Häradsekonomiska kartan, varför det är troligt att ett par av intagen var beteshagar med ekar redan på 1810-talet. I område 1 har det mesta av de områden som beskrevs som bergig mark på 1810-talet blivit barrskog på 1920-talet. De bergiga områdena i område 2 markeras däremot fortfarande som trädlösa på 1920-talet. Sammantaget utgör de trädlösa bergiga områden omkring 20 % av undersökningsområdet på 1920-talet.

Både i område 1 och 2 finns områden som beskrevs som ljungmarker på 1810-talet och som på 1920-talet är markerade som trädlösa områden, varför ljungmarker fortfarande skulle kunna uppta små arealer i Ås socken i början av 1900-talet. Ljungmarksarealen har hur som helst minskat och ersatts av såväl skog som odlingsmark.

Sankmarkerna utgör 10-15 % av undersökningsområdet på 1920-talet, vilket är ett större område än 100 år tidigare. Men ökningen är troligen inte faktisk. Områden som betecknades som dalar på 1810-talet markeras på den Häradsekonomiska kartan ofta som sankmark, därav sankmarkernas fiktiva arealökning. Även ett område som betecknades som betesmark på 1810-talet är på 1920-talet markerad som sankmark.

Odlingsmarken upptar på 1920-talet 15-20 % av undersökningsområdet. Den åkermark som har upptagits mellan 1800-talets början och 1920-talet återfinns främst i nordvästra delen av område 1, mot Freared och Viskan, samt i övergången mellan område 1 och 2. Området mot Viskan

betecknades på 1810-talet som Bruna kärr och stenig grusjord. Det andra stora åkermarksområdet i undersökningsområdet på den Häradsekonomiska kartan betecknades i början av 1800-talet som såväl ljung- och mossmark som berg. Det största området utgjordes dock av slättmark och mark med lerjord.

Ekonomiska kartan, skala 1: 10 000, 1965

Det aktuella undersökningsområdet återfinns i skärning mellan fyra ekonomiska kartblad: 5B 9g, 5B 9h, 6B 0g och 6B 0h.¹²⁴ Över Ås socken finns ingen ekonomisk karta från 1940-talet.

Område 1: Området är till allra största delen skogbevuxet på 1960-talet, mer än tre fjärdedelar av område 1 täcks av skog. Ett par mindre sankmarker samt bergiga områden är fortfarande trädlösa eller trädfattiga områden 1965. Odlingsmarksarealen är konstant jämfört med 1920-talet och upptar således ungefär 20 % av område 1.

Område 2: Även detta område är till allra största delen skogbevuxet på 1960-talet, drygt 80 % av område 2 är skogbevuxet 1965. Sådana områden som på den Häradsekonomiska kartan markerades som sankmark är fortfarande trädlösa eller trädfattiga områden på 1960-talet. De uppodlade områdena är i stort sett desamma och upptar omkring 15 % av arealen.

Sammanfattning: Skogen dominerar helt undersökningsområdet på 1960-talet, 80 % av området upptas av skogbevuxen mark och nu är med största sannolikhet alla ljungmarker borta. Mest har skogen brett ut sig i område 2 mellan 1920- och 1960-talet, främst på tidigare kal bergsmark. Åkermarksarealen i undersökningsområdet har minskat marginellt mellan 1920- och 1960-talet. Det är mindre områden intill sankmarker som har övergivits som åker.

Markanvändningsförändringar i Ås socken

Följande analys av markanvändningsförändringarna i Ås socken mellan 1810- och 1960-talet inriktas i första hand på förändringarna av ljung-, skogs- och odlingsmarkerna.

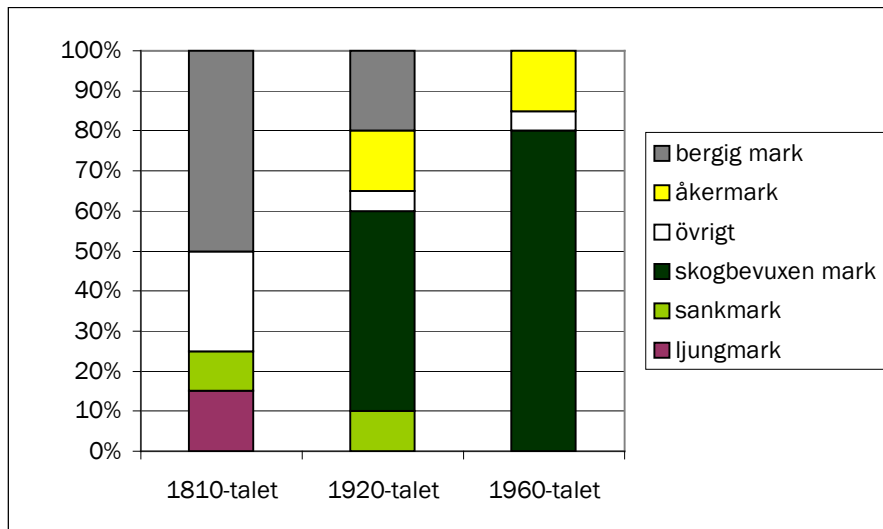
Ljungmarkerna i Ås socken försvann troligen någon gång i början av 1900-talet. Ett område mellan Freareds och Bäcks inägor, som på 1810-talet var ljungmark, är fortfarande trädlöst på 1960-talet men det är inte sannolikt att området är ljungbevuxet då området är helt omgivet och delvis upptaget av odlingsmarker. Eftersom kartmaterial över Ås socken mellan 1813 och 1920-talet inte har studerats närmare för den här uppsatsen är det inte möjligt att ge ett entydigt svar på när ljungmarkerna försvann i Ås socken. Det område som kallas Hornåsen i östra delen av område 1 på storskifteskartan är skogbevuxet på 1920-talet men inte på 1960-talet. Troligen har Hornåsens skog avverkats i slutet av 1950-talet eller början av 1960-talet. Eftersom gran och tall normalt avverkas efter 80-100 år är det troligt att Hornåsen planterades med skog någon gång

¹²⁴ Ekonomiska kartan, kartblad 5B 9g, 5B 9h, 6B 0g, 6B 0h, 1965.

efter 1850-talet, vilket var den tid då skogsplanteringsföretagen kom igång på allvar. Således är det sannolikt att även en del ljungmarker planterades med skog vid den här tiden och troligen var det under andra hälften av 1800-talet som ljungmarkernas arealer begränsades som mest i Ås socken.

Skogen breder ut sig som mest i Ås socken mellan 1810- och 1920-talet och får ytterligare utökad areal mellan 1920- och 1960-talet. Sannolikt är skogens utbredning mellan 1810- och 1920-talet resultatet av skogsplanteringsföretag. I Hishults socken är det möjligt att med hjälp av kartorna följa en trädkontinuitet i socknen, vilket visade på att skogens ökade utbredning delvis kunde sättas i samband med självsådd. I Ås socken förefaller utmarken ha varit i stort sett trädlös på 1720- och 1810-talet medan skogen på 1920-talet upptar betydande arealer i socknen. Denna direkta ökning av den skogbevuxna marken kan sannolikt sättas i samband med skogsplanteringsföretag. Uppenbarligen utgörs stora delar av Ås socken av bergiga marker med endast ett tunt jordlager. Träd har svårare att etablera sig i tunna jordlager och på öppna marker där vinden drar fram obehindrad, varför det troligen krävdes att träden planterades i Ås socken. Skogen har till allra största delen brett ut sig över de områden som på storskifteskartan betecknades som berg, åsar och kullar. Även de flesta ljungmarker från 1810-talet är på 1960-talet skogbevuxna. Inte heller i Ås socken kan någon skillnad i skogens utbredning mellan de olika markägarna urskiljas, utan skogen fördelas jämt mellan olika markägare.

Även odlingsmarkens areal utökas någon gång mellan 1810- och 1920-talet. Den mesta odlingsmarken har upptagits på områden som ligger intill de tidigare inägorna och som på storskifteskartan betecknas som kärr, slättmark eller på områden som uttryckligen har jordlager av lera. Troligen växer skogen på den mark där de lösa jordlagren består av sand. Omkring en tredjedel av ljungmarksområdena från 1810-talet är åkermark på 1960-talet. Troligen är det *egentliga ljungbedar*, som återfinns på sandig mark, som har blivit skogbevuxna på 1960-talet medan de ljungmarker som har blivit uppodlade troligen var någon form av *fukthedar*.

Figur 5: Diagrammet visar den ungefärliga fördelningen mellan olika markslag och markanvändningar på Ås sockens utmark mellan 1810- och 1960-talet.

Del III – Slutsatser

I denna del av uppsatsen behandlas de i inledningen formulerade frågeställningarna: (i) hur stora arealer upptogs de halländska ljunghedarna då de sannolikt hade sin största utbredning samt (ii) hur och varför förändrades markanvändningen på ljunghedarna från början av 1800-talet. Denna avslutande del i uppsatsen sammanfattar tankar och resultat framkomna under litteraturstudierna samt kartanalyserna.

De halländska ljunghedarnas utbredning

Utifrån litteratur och kartor hade ljunghederna i Halland sin största utbredning under första hälften av 1800-talet. Professor Carl Malmströms uppgift att en tredjedel av Halland bestod av ljunghed i mitten av 1800-talet har haft ett stort genomslag men bekräftas inte av resultaten från denna uppsats kartanalyser. De områden som av lantmätaren betecknades som ljunghed täckte mindre än 10 % av den undersökta delen av Hishults socken på 1820-talet och än mindre på 1850-talet. I Ås socken uppges att 10-15 % av utmarksarealen upptogs av ljunghed på 1810-talet. Eftersom Ås och Hishults socken har så skilda naturgeografiska förutsättningar, vilka båda är representativa för Halland, skulle resultaten kunna utgöra grund för en grov generalisering gällande för hela Halland. Således skulle, enligt analys av äldre storskaliga lantmäterikartor, endast 10-15 % av Halland utgjorts av ljunghed under första hälften av 1800-talet.

Förmodligen berättar varken Malmström eller lantmäterikartorna hela sanningen. Malmströms antagande att alla kala marker förutom myrar, nakna berg samt åker- och ängsmark är ljunghed förefaller en aning överilat. I vilket fall som helst behöver ”ljunghed” preciseras för att göra ett sådant antagande. Om en mark ska klassificeras som ”ljunghed” bör den rimligen domineras av ljunghed, det vill säga till mer än 50 % upptas av ljunghed. Huruvida detta gällde för de kala markerna som Malmström kallar ljunghed går inte att uttala sig om utifrån kartanalyser. Då en lantmätare väljer att kalla en mark ”ljunghed” domineras troligen denna av ljunghed eftersom klassificeringen grundar sig på vad lantmätaren bedömt ute i fält. Möjligen grundade sig lantmätarens klassificering även på markens produktionsmöjligheter. En mark betecknades kanske som ”ljunghed” om denna erbjöd relativt goda möjligheter till vinterbete, honungsproduktion eller annan nyttig användning som ljungheden kunde erbjuda. Det är rimligt att anta att även marker som klassificeras som bergig mark i Hishults och Ås socken skulle kunna klassificeras som ljunghed. Kanske var detta så mager ljunghed att den inte gav någon avkastning av ekonomiskt värde och således inte gav lantmätaren anledning att närmare ange den i kartbeskrivningen. Slutsatsen som kan dras av ovanstående resonemang är att marker som dominerades av ljunghed täckte mellan 10 och 30 % av Hallands yta under första hälften av 1800-talet.

Carl Malmström var skogsforskare. De flesta som, i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, beskrivit ljunghederna och deras utbredning var

jägmästare. Att det i första hand är skogsförespråkare som har beskrivit ljunghedarna har sannolikt påverkat i vilket ljus ljunghedarna har framställt och troligen också vilken utbredning de ansågs ha. Ljungbetet och ljungbränningen var det största hotet mot skogen och det förefaller inte orimligt att detta påverkade vilka bedömningar jägmästare och andra företrädare för skogsbruk gjorde med avseende på ljunghedarnas utbredning. Där det växte ljung såg man en potentiell, ekonomiskt lönsam skog och ljungen uppfattades som skogens främsta konkurrent och eventuellt även som betydligt mer omfattande än vad den i själva verket var. Ljungen väckte starka känslor, vilket bland annat bekräftas av de citat som finns återgivna under avsnittet ”Synen på ljunghedsbruket” tidigare i uppsatsen. Dessutom hade skogsförespråkarna en romantisk syn på skogen, vilket bland annat framkommer i *Hallands läns Hushållningssällskaps handlingar*. I handlingarna från 1893-94 skriver jägmästare von Porat att ”*Skogsodlingen medförer stora framtida välsignelser för fosterlandet och måste otvivelaktigt i hög grad öka välståndet hos dess innebyggare*”. I handlingarna från 1901-03 står att läsa: ”*Såsom ett af vårt lands vackraste kulturföretag måste man frambålla de omfattande skogsplanteringar, som under de sista decennierna utförts med anslag af staten, Hushållningssällskapet och Landstinget inom Hallands län*”.¹²⁵ Den odelat positiva syn på skogen och den odelat negativa synen på ljungen gör det rimligt att anta att ljunghedarnas utbredning har överdrivits något av de som skrivit ljunghedarnas historia.

Markanvändningsförändring på ljungmark

Utifrån vad som framkommer i litteraturen och vid kartstudier, så omvandlades stora arealer av ljungmarken till skog under 1800- och 1900-talet. Som tidigare framkommit i uppsatsen, så bedrevs en intensiv kampanj för skog och mot ljung under 1800- och 1900-talet och att kampanjen hade genomslag visar sig vid kartstudier. Framförallt i Ås socken är sannolikt den stora ökningen av skog resultatet av skogsplanteringsföretag medan skogsökningen i Hishults socken även kan vara resultatet av självsådd skog. I en trakt som Hishults socken, där det fanns relativt mycket skog även i början av 1800-talet, var troligen inte behovet av skogsplanteringar lika stort som i Ås socken, där skogen i början av 1800-talet i det närmaste var obefintlig. I Ås socken, liksom på många håll i nordvästra Halland där jordarterna till största delen består av tunt eller ett icke sammanhängande jordtäckte på berg, var troligen skogsplanteringarna mer omfattande än i Hallands inland där den vanligaste jordarten är morän, i vilken träd har lättare att etablera sig. Oavsett om skogens ökning på de forna ljungmarkerna berodde på att skogen fick möjlighet att självså eller var resultatet av mänskliga insatser i form av planteringar, så skulle sannolikt denna skogsökning även kunna avläsas vid mer omfattande kartanalyser av halländska socknar.

Eftersom skogens ekonomiska värde ökade under 1800-talet blev staten och hushållningssällskapen villiga att gå in och hjälpa mindre bemedlade bönder att investera i skogsplanteringar. Då ljunghedsbruket uppenbarligen innebar en ekonomisk förlustaffär, inte bara för den enskilde bond-

¹²⁵ Kellgren, A. G., 1901-03, s. 55.

en utan även för nationen, så fanns det ekonomiska incitament vilket fick stat och hushållningssällskap att bistå behövande med såväl kunskap som ekonomiska medel. Utan denna hjälp hade omläggningen av jordbruket, från ett ljunghedsbruk, gått betydligt långsammare och varit svårare att genomföra. Att det krävdes en viss ekonomisk ställning för att ha möjlighet att lägga om jordbruket bekräftas av det faktum att det var på de större gårdarna som skogsplanteringar först genomfördes samt att det mest var skogstorpäre och backstugusittare som fortfarande ägnade sig åt ljunghedsbruk i början av 1900-talet¹²⁶. Som i så många andra sammanhang var det i mångt och mycket ekonomiska faktorer som förde jordbruket i en ny riktning i Halland under 1800-talet. Även om skogsbruksföreträdare ofta klagade på hedbönderna i gemen och menade att dessa inte förstod bättre än att hålla på med ljunghedsbruk, så förefaller inte en plötslig intellektuell insikt bland de halländska bönderna vara en rimlig förklaring till varför ljunghedsbruket övergavs.

En intressant parallell är möjlig att dra mellan de sydvästsvenska ljunghedarna och de sydöstsvenska alvarmarkerna på Öland och Gotland. Alvaren skogsplanterades inte på 1800-talet utan de öländska och gotländska bönderna fortsatte att bedriva betesdjursdrift på dessa marker. Möjligen berodde detta på att det ekonomiska värde som de sydöstsvenska bönderna skulle fått ut av att skogsplantera alvarmarkerna inte översteg det ekonomiska värde som de fick ut av att hålla betesdjur på markerna, till skillnad från hur situationen tedde sig i Halland.

Det var inte bara skogsplanteringsföretagen som ledde till att skogen kunde återta en plats på ljunghederna. Även förbättrade jordbruksmetoder gjorde på olika sätt att det blev möjligt att minska på utmarksbetet och således göra det möjligt för träd att etablera sig på ljunghederna igen. Förbättrade jordbruksmetoder gjorde det även möjligt att odla upp en del ljunghedmarker. Störst utbredning förefaller åkermarksarealen ha haft under andra hälften av 1800-talet, enligt vad som visar sig vid kartstudierna över Hishults och Ås socken. Den mesta åkermarksarealen var tidigare sankmark men även ljunghedmarker har upptagits för odling. Förmodligen var det de sankare och mindre stenbundna ljunghederna som i första hand uppodlades. I Hishults socken är det större områden som har tagits upp för odling än i Ås socken, där skogsplanteringarna dominerar. Troligen gäller detsamma för andra, liksom Ås socken, bergiga trakter i Halland. Förbättrade jordbruksmetoder gör inte kala berg mer lämpliga för odling, men däremot underlättar de odling i, den i Hishults socken dominerade jordarten, morän.

En del odlingar kan ha använts för gräsproduktion som bas för en utvidgad kreatursskötsel. I *Hallands läns Hushållningssällskaps handlingar* från 1901-03 står att läsa att en betydande del av hedområdena i Halland upptas av mossar och att dessa ”utan tvivel skulle löna odlarens möda”. Att odlingsmarken skulle användas för gräsproduktion ansågs vara det enda sättet att erhålla en fortgående ökning av kreatursgödseln, vilket var en förutsättning för att öka produktionsförmågan hos den gamla åker-

¹²⁶ Hollgren, C. A., 1907, s. 301.

jorden.¹²⁷ Det halländska jordbrukssystemet var sedan länge inriktat på extensiv betesdrift; att plötsligt ställa om varje jordbruksenhet till ett intensivt åker- och skogsjordbruk var inte möjligt. En utvidgad och effektiviserad kreatursskötsel kunde vara ett första steg i omställningen från ett extensivt betesdriftsinriktat jordbrukssystem.

Den mesta nya odlingsmarken utnyttjades dock troligen för havreodling. Havre är i princip det enda sädeslag som är lämpligt att odla på mark med så lågt pH-värde som blir på ljun- och mossmark. Dessutom var det en lönsam affär att odla havre med tanke på den stora exporten av havre under 1800-talet. Enligt kartanalyserna var alltså åkermarken som mest utbredd mellan 1850- och 1920-talet. Havreexporten nådde sin kulmen på 1870-talet och således är det rimligt att anta att mycket odlingsmark upptogs för havreodling, eftersom åkermarkens areal minskar samtidigt som havreexporten avtog. Sammanfattningsvis: förbättrade jordbruksmetoder, möjligheten att odla havre på tidigare ljun- mark samt havreexporten, vilken ökade havres ekonomiska värde, gjorde det möjligt för bönderna att omvandla tidigare ljunmark till mer produktiv odlingsmark.

Ljunghedsbruket var uppenbarligen en mycket utbredd jordbruksform i Halland fram till 1800-talet och således innebar 1800- och 1900-talets omvandling av jordbruket en stor förändring för både den halländska jordbrukskulturen och det halländska landskapet. Att denna omfattande omläggning gick så fort tyder på att det fanns ett generellt intresse för att överge ljunghedsbruket när möjligheten gavs. Möjligen var ökad förståelse för ljunghedsbrukets negativa konsekvenser på lång sikt en av förklaringarna till varför ljunghedsbruket övergavs. Men den främsta anledningen till varför en omläggning av jordbruket var möjlig var troligen yttre omständigheter som att skogens ekonomiska värde översteg det ekonomiska värde man kunde få genom bränning av kreatursbetet samt förbättrade jordbruksmetoder. Dessa omständigheter kunde inte den enskilde bonden råda över. Det påstås att då Skanörs ljun skulle planteras med skog på 1700-talet, så rev allmogen ner hägnen och drog upp plantorna igen.¹²⁸ Om detta verkligen inträffade kan skälet till böndernas starka reaktioner vara att skogen på 1700-talet ännu inte innebar en ekonomisk fördel för allmogen och således fanns inte heller något intresse för skogsplantering. Att skogsplanteringarna till en början mottogs med skepsis av allmogen och senare närmast utvecklades till en folkrörelse visar på hur större jordbruksomvandlingar beror av en mängd faktorer och först när dessa faktorer samverkar kan större omvandlingar genomföras. Om jordbrukets stegvisa utveckling har Janken Myrdal bland annat skrivit i *Agrarhistoria* (1998).

Professor emeritus Lars Kardell konstaterar att ljungheden var en ekologisk katastrof och att ”*Ljunghedens betvingande kan betraktas som en av naturvårdens verkligt stora segrar i vårt land*”.¹²⁹ Förmodligen var ljunghedsbruket ett ekologiskt ohållbart jordbrukssystem i det långa loppet, varför

¹²⁷ Kellgren, A. G., 1901-03, s. 55.

¹²⁸ Kardell, L., 1991, s. 4.

¹²⁹ Ibid., s. 7.

det också övergavs. Däremot förefaller inte professor Carl Malmströms ord bäst förklara varför det var ett ekologiskt ohållbart system: ”*I gamla tider såg människan i naturen först och främst ett exploateringsobjekt. Hon tog i allmänhet så mycket hon förmådde, utan att nämnvärt bekymra sig om, att naturtillgångarna så småningom kanske skulle börja tryta eller markernas produktionsförmåga förminska*”.¹³⁰ Att människan i naturen först och främst ser ett exploateringsobjekt tycks fortfarande vara gällande och ekologiskt ohållbara jordbrukssystem tvingas alltid, förr eller senare, ge vika för annan markanvändning. De monokulturella granskogarna som planterades på många ljunmarker visade sig i januari 2005, då stormen Gudrun drog fram över södra Sverige, inte heller vara exempel på lysande markanvändning.

Alltså: var tid tycks ha sina ekologiskt ohållbara jordbrukssystem vilka så småningom utbyts till något som, förhoppningsvis, är bättre ur ekologisk synvinkel och en dag kommer kanske människan lyckas nyttja naturen på ett långsiktigt hållbart sätt.

¹³⁰ Malmström, C., 1939, s. 206.

Slutord

För att förstå ljunghedarnas och ljunghedsbrukets historia måste man lägga pussel. Med denna uppsats har jag försökt lägga några pusselbitar men mycket finns kvar att göra. För att kunna besvara frågan om hur stora arealer ljunghedarna egentligen upptog i Halland, då de hade sin största utbredning, behöver fler kartanalyser likt de i denna uppsats göras. Om resultat framkomna vid studier av historiskt kartmaterial kompletteras med resultat framkomna vid pollenanalyser skulle ljunghedarnas utbredning kunna uppskattas med större säkerhet. Fler kartanalyser skulle även göra det möjligt att följa hur markanvändningen förändrades på de forna ljunghedarna.

Att bringa klarhet i ljunghedsbrukets innebörd förefaller mig vara en mer svårlöst fråga. Det går säkert att vaska fram fler uppgifter i frågelistsvar och fria uppteckningar, då efterforskningarna för denna uppsats inte kunnat vara så djuplodande. Vad som framkommer i dessa källor har den fördelen att det är uppgifter som kommer direkt från brukarna men samtidigt den nackdelen att uppgifterna är från en tid då ljunghedsbruket hade spelat ut sin stora roll. Andra direktuppgifter skulle kunna finnas i bondedagböcker, men generellt är direktuppgifter svåra att finna. Vad man i övrigt hänvisas till är utifrån betraktelser, där betraktaren ofta befann sig långt ifrån hedbondens vardag. Så, pusselbitarna som skulle kunna förklara ljunghedsbrukets vara klarar nog inte lägga ett komplett pussel.

Då ljunghedsbruket under långa tider var en mycket utbredd företeelse, som påverkade både naturen och kulturen, inte bara i Halland utan i hela Sydvästsverige, finns det skäl att gräva djupare i ämnet än vad som har varit möjligt inom ramen för denna uppsats. De sydvästsvenska ljunghedarna och ljunghedsbruket bär på ett stort kulturhistoriskt värde.

Källförteckning

Kartor

- Storskifteskarta 1809-13 med beskrivning, M88-1:3, Lantmäteriets forskningsarkiv, Gävle.
- Storskifteskarta 1824-27 med beskrivning, M26-1:1, Lantmäteriets forskningsarkiv, Gävle.
- Laga skifteskarta 1853-58 med beskrivning, M26-1:3, Lantmäteriets forskningsarkiv, Gävle.
- Häradsekonomiska kartan 1: 20 000, kartblad Torpa, 1919-25.
- Häradsekonomiska kartan 1: 20 000, kartblad Össjö, 1919-25.
- Ekonomiska kartan 1: 10 000, kartblad 4D 1a, 4D 1b, 4D 2a, 4D 2b, 1949.
- Ekonomiska kartan 1: 10 000, kartblad 5B 9g, 5B 9h, 6B 0g, 6B 0h, 1965.
- Ekonomiska kartan 1: 10 000, kartblad 4D 2a, 4D 2b, 1968.
- Ekonomiska kartan 1: 10 000, kartblad 4D 1a, 4D 1b, 1973.

Arkiv

Förkortningen DAG nedan står för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg och DAL står för Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund.

- DAG, fri uppteckning, *accessionsnummer* 2781, upptecknare Karl A. Karlsson, Halland 1932.
- DAG, fri uppteckning, *accessionsnummer* 4808, upptecknare F. Dahlberg, Bohuslän 1943
- DAG, fri uppteckning, *accessionsnummer* 5469, upptecknare C. M. Bergstrand, Halland 1949.
- DAG, fri uppteckning, *accessionsnummer* 5733, upptecknare C. M. Bergstrand, Västergötland 1952.
- DAG, fri uppteckning, *accessionsnummer* 6195, upptecknare C. G. Bernhardsson, Halland 1964.
- DAL, Svar på frågelista nr 25: slätter, *accessionsnummer* 1516, meddelare Ingeborg Efring, Halland 1932.
- DAL, Svar på frågelista nr 25: slätter, *accessionsnummer* 3690, meddelare Kerstin Valfridsson, Halland 1939.
- DAL, Svar på frågelista: husdjursskötsel, *accessionsnummer* 3933, meddelare Alfred Jönsson, Halland 1941.
- DAL, ljudinspelning, *accessionsnummer* S2274B, meddelare Karl Gustavsson, Halland 1959.
- DAL, ljudinspelning, *accessionsnummer* S3058A, meddelare Alfons Paulsson, Skåne 1963.
- DAL, ljudinspelning, *accessionsnummer* S3997A, meddelare Johannes Börjesson, Halland 1966.

Litteratur

- Andersson Palm, L., *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571-1751*. Historiska institutionen, Göteborgs universitet, Stockholm 2000.
- Barrhök, J., *Från ett nödvändigt ont, till en naturtyp värd att bevara – en studie av ljungheden i Sandsjöbacka och Grönabur*, Institutionen för matematik och naturvetenskap, Högskolan Kristianstad, Kristianstad 2005.
- Cserhalmi, N., *Fårad mark – handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*, BTJ, Lund 2002.
- Dusén, P., Om villkoren för skogskultur inom de s. k. Ryorna i Hallands län, *S. G. U. Serie C 131*: 49-54, P. A. Norstedt & söner, Stockholm 1893.
- DS = *Diplomatarium Suecanum*, Stockholm 1828-.
- Eliasson, P., *Skog, makt och människor – En miljöhistoria om svensk skog 1800-1875*, Kungl. skogs- och lantbruksakademien, Malmö 2002.
- Gadd, C.-J., *Den agrara revolutionen 1700-1870*, Natur och kultur/LT's förlag, Borås 2000.
- Danström, L., et al, *Hallands läns bushållningssällsks handlingar 1812-1912 – Ett bidrag till Hallands utvecklings historia*, Hushållningssällskapet, Halmstad 1912.
- Hallands landsbeskrivning 1729, Labolms fögderi*, Bulls, Halmstad 1984.
- Hallands landsbeskrivning 1729, Varbergs fögderi*, Bulls, Halmstad 1988.
- Hallenborg, C., Carl Hallenborgs Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa, *Särtryck ur Historisk tidskrift för Skåneland, band 4*: 294-373, Lund 1913.
- Helmfrid, S., *Sveriges Nationalatlas Sveriges geografi*, Sveriges Nationalatlas förlag, Italien 1996.
- Hemberg, E., Ljunghed eller skog? Kulturbild från Halland, *Tidskrift för skogsbushållning årgång 9*: 65-103, Vänersborg 1881.
- Hesselman, H., Ljunghedslandskapet, ett försvinnande drag i svensk natur, *Sveriges natur: Naturskyddsföreningens årsbok 1918*: 77-84, 1918.
- Hollgren, C. A., Skogsförhållandena å sydvästra Sveriges ljunghedar, *Skogvaktaren 1906-1907*: 290-303, Bomhus 1907.
- Jakobsson, G., Ljungheden – En livets chans, *Årsbok Varbergs museum 1982*: 13-69, Stiftelsen Hallands läns museer, Varberg 1982.
- Kardell, L., Ljungheden: en ekologisk katastrof?, *Västra Sveriges Skogsvårdsförbund Årsskrift 1990*: 14-22, Västra Sveriges Skogsvårdsförbund, Uddevalla 1991.
- Kellgren, A. G., Några synpunkter i afseende på åker- och ängskultur inom de halländska hedtrakterna, *Hallands läns Hushållningssällsks handlingar 1901-03*: 55-61, Hallands läns Hushållningssällskap.
- Krok, Th. O. B. N. & Almquist, S., *Svensk flora – Fanerogamer och ormbunksväxter*, Liber, Falköping 2001.
- Lagerås, P., in prep. *The ecology of expansion and abandonment: Medieval and Post-Medieval agriculture and settlement in a landscape perspective*.
- Larsson, K., *Det halländska landskapet*, Lässtyrelsen i Hallands län.
- Malmer, N., The south-western dwarf shrub heaths, *The plant cover of Sweden*: 124-130, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1965.
- Malmer, N., Om ljunghedar och andra rishedar i Sydvästsverige, *Sveriges natur: Naturskyddsföreningens årsbok, årgång 59*: 177-187, Naturskyddsföreningen, Stockholm 1968.

- Malmström, C., Hallands skogar under de senaste 300 åren, *Meddelanden från Statens skogsförsöksanstalt* 31: 171-300, Stockholm 1939.
- Markheden, M., Ljungbränning i Torpa socken, *I Varend och Sunnerbo 2000:1*: 15, Kronobergs hembygdsförening, Växjö 2000.
- Myrdal, J., En agrarhistorisk syntes, *Agrarhistoria*: 302-322, LTs förlag, Borås 1998.
- Nathorst, H., Om odling af ljunghedar, *Landtbruksakademiens Handlingar & Tidskrift*: 227-235, P. A. Norstedt & söners förlag, Stockholm 1888.
- Nationalencyklopedien, band 9*, Bra Böcker, Belgien 1992.
- Nilsson, J., *Ljunghedar och deras skötsel*, Avd. för ekologisk botanik, Lund 1978.
- Nilsson, N-E., *Sveriges Nationalatlas Skogen*, Sveriges Nationalatlas förlag, Italien 1990.
- Ostrom, E., *Governing the Commons*, Cambridge university press, USA 1990.
- Prösch-Danielsen, L. & Simonsen, A., *The deforestation patterns and the establishment of the coastal heathland of southwestern Norway*, Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger 2000.
- Rosenberg, C. M., *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige, andra samt fjärde bandet*, Landsarkivet i Göteborg, Göteborg 1982.
- Sandklef, A., Hallands jordbruk 1656-1900, *Hallands historia II – Från freden i Brömsebro till våra dagar*: 123-272, Hallands läns landsting, Halmstad 1959.
- Schager, N., De sydsvenska ljunghedarna, *Ymer* 29: 309-335, 1909.
- Sjöbeck, M., Den försvinnande ljungheden, *Svenska turistföreningens årskrift 1933*: 84-103, 1933.
- Sjögren, O., *Sverige – geografisk beskrivning, tredje delen*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1932.
- Sjörs, H., *Nordisk växtgeografi*, Bonniers, Stockholm 1956.
- Stenström, J. & Forshed N., *Ljunghedar – historia, ekologi och arter*, Länsstyrelsen i Hallands län m.fl., Borås 2004.
- Stenström, N. G., Slöinge och Eftra socknar 1600-1870 - en kultur-geografisk studie, *Meddelande från Göteborgs högskolas geografiska institution Nr 31*, Göteborgs högskolas geografiska institution, Lund 1945.
- Thelaus, M., *Late Quaternary vegetation history and palaeohydrology of the Sandsjön-Årshult area, southwestern Sweden*, Lundqua thesis volym 26, Lunds universitet, Lund 1989.
- Tollin, C., Västsvensk odlingshistoria under 300 år: Östorps by på Laholmsslätten, *Bebyggelsehistorisk tidskrift 1985 10*: 19-27, Swedish Science Press, Uppsala 1985.
- Tollin, C., *Ättebackar och ödegården – de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1991.
- Vad Odgaard, B., *The holocene vegetation history of northern West Jutland, Denmark*, Opera Botanica 123, Köpenhamn 1994.
- Wahlberg, M., *Svenskt ortnamnslexikon*, Språk- och folkminnesinstitutet, Stockholm 2003.
- Wibeck, E., Om ljungbränning för skogskultur, *Meddelanden från Statens skogsförsöksanstalt, häfte 8*: 7-94, Stockholm 1912.

Internet

h. k. nr. = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, nätupplaga.

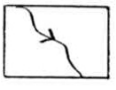
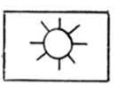
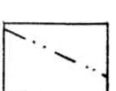

Personliga kontakter

Persson, K., Enheten för naturvård och miljöövervakning, Länsstyrelsen
i Hallands län.

Vikstrand, P., SOFI Uppsala, muntligen 2006-01-19.

Bilaga: Kartöverlägg 1-8

Teckenförklaring

	ljung
	mossmark
	kärrmark
	slättermark
	skogbevuxen mark / lövskogbevuxen mark
	barrskogbevuxen mark
	berg
	sjö
	vattendrag
	kvarn
	hus / byggnad
	hägnad
	sockengräns
	väg
	kartans aktnummer och karteringsår

Pris: 100 kr (exkl. moms)

Tryck: SLU, Institutionen för ekonomi, Uppsala 2006

Distribution:

Sveriges lantbruksuniversitet
Institutionen för ekonomi
Box 7013
750 07 Uppsala

Swedish University of Agricultural Sciences
Department of Economics
Box 7013
SE-750 07 Uppsala

Sweden

Tel: 018-67 18 00

Fax: +46 18 673 502